

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192910

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP--556--13-7-71--4,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No *M 83/V46N* Accession No *M2477*
Author

Title

This book should be returned on or before the date last marked below

न पुजलेली देवता

लेखक

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर

जानेवारी १९४०]

[किंमत रु. २

प्रकाशन —

हिरजी मोहनजी,

शकरबारी लेन्, लोहाणा सिनटरी,
ठाकुरद्वार, मुबई २

(सर्व हक्क लेखकाच्या स्वार्धान)

मुद्रक —

या पुस्तकाची छपाई-फार्म १ ते ७ (पान १ ते ११२) इंदुप्रकाश प्रेसमार्थे न मा यंदे
यानी छापिले, व फार्म ८ ते १० (पान ११३ ते १५६) व आरभाची ४ पाने
मुबई वैभव प्रेस, गिरगाव, मुबई येथे आर एस् गुप्ते यानी छापिले

प्रस्तावना

प्रस्तुत कादंबरीचे कथानक १९३० साली 'अपूज देवी' या नावाने मूळ चित्रपटाच्या स्वरूपात चित्रित केले गेले होते त्यावेळी त्या कथानकाची ज्या परिस्थितीवर उभारणी केली होती, तीच भूमिका या आज प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबरीत कायम ठेवलेली आहे

चार वर्षांपूर्वी या कादंबरीची सतरा प्रकरणे 'नवा मनू' साप्ताहिकात क्रमशः प्रसिद्ध झाली होती त्याच वेळी ही कादंबरी लिहून पुणे झालेली असूनही पुस्तकरूपात प्रसिद्ध होणे अनेक अडचणीमुळे तहकूब राहिले होते आज या कादंबरीत माउलेले या विषयाचे स्वरूप परिस्थिती बदल यामुळे थोडेसे मागागलेले वाटेल—पण मूळ भूमिका अजूनही फारशी बदललेली नाही असे निश्चितपणे वाटत असल्यामुळे, त्याच मूळ स्वरूपात ही कादंबरी प्रसिद्ध वेली जात आहे

लढाईमुळे प्रतिकूल परिस्थिती उत्पन्न झाली असताही कादंबरीच्या प्रसिद्धीचे कार्य माझे मित्र श्री हिरजी मोहनजी यानी अगावर घेतले आणि मला अत्यंत जिद्दाल्याच्या वाटणाऱ्या, दहा वर्षे अधारात पडून राहिलेल्या, या कथानकाचा त्यांनी उद्धार केला याबद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे

कव्हरावरील चित्र 'अपूज देवी' या चित्रपटातील आहे

हाजीकासम वाडी, मुंबई }
ता १-१-१९४० }

भा वि वरेरकर.

मोठ्यांनाही जें साधलें नाहीं

तें

अस्पृश्याना मदिरप्रवेश देण्याचें कार्य

बावडा जहागिरींत

ज्यांनी प्रत्यक्षांत आणून दाखविले

आणि

मोठ्यांना उदाहरण घालून दिलें

त्या

श्रीमंत परशुरामराव माधवराव

ऊर्फ

भाऊसाहेब पंडित, पंत अमात्य,

हुकुमत पनाह्, जहागीर बावडा,

यांसी

सप्रेम सादर अर्पण

मामा

प्रकरण १

मातृमूर्ति

गडबड आणि गोधळ म्हणजे रत्नाकराच्या घराचे वैभव होते

रत्नाकराचे मित्र त्याच्या दिवाणखान्याला थेटने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी म्हणत असत महाराष्ट्रीयानी महाराष्ट्रापुरतेच पहायचे, दक्षिणी या नावाखाली ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रीयानांचा तेवढा कळप करून रहायचे, अशी जी सर्वसाधारण महाराष्ट्रीयानांची वृत्ती असते तिला रत्नाकर पारखा झालेला होता लहानपणापासून हिंदुस्थानच्या सर्व भागात त्याचा प्रवास झाला होता त्याचे वडील मोठे कर्मठ वृत्तीचे होते तीर्थयात्रा करण्यात त्यांनी आपले सारे आयुष्य घालवले होते ते तीर्थयात्रेच्या वेळी रत्नाकराला आपल्याबरोबर घेऊन हिंडत असत. म्हणूनच बंदीकेदारपासून धनुष्कोडीपर्यंतचा रत्नाकराचा प्रवास त्याच्या अल्पवयातच उरकला गेला होता

अशी एकादीच तीर्थयात्रा झाली असती तर तिचा प्रभाव रत्नाकराच्या मनावर फारसा राहिला नसता, पण तीर्थयात्रा करीत फिरणे हे प्रभाकर-पंतांबे-रत्नाकराच्या वडिलांचे-वेड असल्यामुळे अशा प्रवासाशिवाय त्याचे एक वर्षही सुने जात नसे म्हणून पुन्हा पुन्हा तीच तीच क्षेत्रे, तेच तेच साधुसत, याच्या भेटीगाठी घेण्यात त्यांनी आपले आयुष्य आणि वडिला-र्जित संपत्ती खर्च केली होती

न पुजलेली देवता

रत्नाकराचीं अठरा वर्ष पुरी झालीं आणि त्याचे वडील वारले

प्रभाकरपताच्या मृत्युपत्रान्वयं त्याची इस्टेट ट्रस्टीच्या ताब्यात दिली गेली होती रत्नाकर एकवीस वर्षांचा होईपर्यंत इस्टेटीचा सर्व व्यवहार ट्रस्टीच्या हातून चालला होता

वडिलाच्या मृत्यूमुळे रत्नाकराला मोठा वक्का बसला पितृप्रेमाला गुतून पडलेली पुरुष-अपत्ये फार योडीं असताना पण रत्नाकराची आई लहानपणीच दिवगत झालेली असल्यामुळे आई आणि बाप या दोघाची जागा प्रभाकरपंतांनीच भरून काढली होती म्हणूनच रत्नाकराला पितृवियोगाचे दुःख असह्य झाले

तो वेडापिसा झाला जग त्याला उत्साहहीन वाटू लागले वडिलाच्या प्रमाणे एकदा तीर्थयात्रा करण्यासाठी त्याने काशी-रामेश्वरचा प्रवास केला वडिलाच्या अस्तीना रामेश्वरच्या सागराचे स्नान घालून काशीच्या गगोदकात त्याने त्या दिसर्जन केल्या तो घरी आला, पण त्याला चैन पडेना

तो अविवाहित होता वडिलांनी आपल्या हयातीतच त्याचे लग्न ठरवले होते पण वयाला एकवीस वर्षे पुरी होईपर्यंत त्याने लग्न करू नये, अशी त्याच्या वडिलांची इच्छा होती, आणि ती त्यांनी आपल्या मृत्युपत्रात नमूद करून ठेवली होती

अठरा वर्षांच्या अल्पवयात त्याने मुंबई युनिव्हर्सिटीची बी ए ची डिग्री मिळविली होती त्याने विलायतेला जाऊन आय सी एस् व्हावें असे त्याच्या ट्रस्टींना वाटत होते आय् सी एस् होण्याकडे त्याची प्रवृत्ती नव्हती नोकरीचा, विशेषतः सरकारी नोकरीचा त्याला तिटकारा होता त्यामुळे आय सी एस् होऊन अधिकारारूढ झाल्यामुळे समाज-बहिष्कृत होणें त्याला इष्ट वाटत नव्हतें

त्याने आपल्या द्रुष्टीचें वचन अर्थ पाळलें. तो युरोपात गेला पण आय. सी एस् होऊन आला नाही मी द्रुष्टीच्या अगदीं अर्ध्या वचन'त राहिलों, असें तो थेटने म्हणत असे

युरोपातील सर्व प्रदेशात त्यानें प्रवास केला. आशिया खंडातील चीन, जपान वगैरे देश त्यानें पाहिले अमेरिकेंतही जाण्याचा त्याचा विचार होता, पण तो प्रवास करण्यापूर्वीं एकदा मायभूमीचे दर्शन घेण्याची इच्छा त्याला अनावर झाली

जवळ जवळ दोन वर्षे तरी तो युरोपात फिरत होता तरी त्याच्या वृत्तीत फरक झाला नव्हता द्रष्टा या नात्यानें त्याने सर्व प्रदेश पाहिले, पण तो युरोपीय संस्कृतीच्या झळाळीनें दिपून गेला नाही विलायतेला जाण्यापूर्वीची सनातनी संस्कृती, तो परदेशपर्यटन करून आला तरी, तितकीच जाज्वल्य राहिली होती

त्याच्या वडिलांचे सारे सनातनी मित्र या त्याच्या अद्वितीयतेबद्दल तोंड भरभरून त्याची तारीफ करीत असत

एकवीस वर्षे पुरी होताच त्याचे लग्न झालें आणि सिंधू प्रभाकर-पंताच्या ओस पडलेल्या ससाराला जिवंतपणा आणणारी गृहिणी झाली.

रत्नाकर आणि सिंधू याचा लहानपणापासून परिचय असल्यामुळे त्याच्या ससाराला सुरवात मोठ्या सुखासमाधानानें झाली नव्याने परिचय करून घेण्याची जरूरी नव्हती एकामेकांच्या गृहस्थितीबद्दल एकमेकांना पूर्णपणें माहिती होती, स्वभावधर्माचीही ओळख होती, त्यामुळें त्या दोघांचा ससार शेजाऱ्यापाजाऱ्याची 'आणि जात-नातळगाची दृष्ट लागण्याइतका सुखाचा झाला.

प्रवास केल्यामुळे रत्नाकराला निरनिराळ्या प्रांतातील दुर्मिळ विज्ञानां संग्रह करण्याचा नाद लागला होता त्याच्या घरातील एक दिवाणखाना

न पुजलेली देवता

केवळ या दुर्मिळ बिजांचें संग्रहालय म्हणून उपयोगात आणला गेला होता. परदेशातील फिरस्ते हिंदुस्थानात येत असत, त्यावेळीं रत्नाकराचा हा संग्रह पाहिल्यावाचून जात नसत रत्नाकरात जशीं अनेक रत्ने आहेत, तशींय या रत्नाकराच्या संग्रहातदेखील अनेक रत्ने आहेत, असें त्याचे मित्र येदने म्हणत असत.

त्याच्या मित्राचा परिवारही मोठा होता तो श्रीमंत, सुशिक्षित, मन-मिळाऊ आणि निर्गवी असल्यामुळें, जो माणूस भेटेल त्याची दोस्ती जुळवून आणण्यात सदा तत्पर असे एकदा ज्याच्याशीं त्याचा परिचय होई तो त्याचा कायमचा मित्र बनून जाई

नित्याच्या प्रवासांमुळें त्याच्या वृत्तींतील संकुचितपणा नाहीसा झाला होता वरतून जरी तो एकाद्या जुन्याकाळच्या गृहस्थाइत्याकाच सनातनी होता, तरी वागणुकींत हा त्याचा सनातनीपणा, मित्राचा परिवार वाढविण्याच्या आड येत नसे सर्व प्रांतातील साऱ्या भाषांचे लोक त्याच्या मित्र-परिवारात समाविष्ट झालेले होते आणि तो परिवार गोळा झाला म्हणजे त्याचे मित्र रत्नाकराची ही ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी भरली आहे असे म्हणत असत

त्या दिवशी एक नवीन व्यक्ति रत्नाकराच्या घरी पहिल्यानेच पाऊल टाकणार होती उलक याला गेल्यावेळीं एका ट्रॅममध्ये या व्यक्तीशी रत्नाकराचा परिचय झाला होता बगल्यातील तो एक नावाजलेला कवि होता साहित्यिक या नात्यानें वंग-वाङ्मयात त्याचें नाव जितके मोठे होते, तितकेच मोठे दारिद्र्य त्याच्या भावनात्मकतत्त्वा पायी त्याच्या नशिबीं आले होते कवीचा व्यवसाय माणसाला पोटभर अन्न देत नाही बगल्यातील प्रत्येक घरात भरत्या पोटी असलेली प्रत्येक व्यक्ती त्याची काव्ये गात होती, त्यावेळीं इकडे त्याला पोटभर अन्नसुद्धा मिळत नव्हते रत्नाकराचा

आणि त्याचा ज्यावेळीं परिचय झाला, त्यावेळीं रत्नाकरानें त्याला मुंबईला येण्याचे आमंत्रण दिलें आणि आपल्याच घरीं येऊन राहण्याचा आग्रह त्याला केला

कवि दिनेश चक्रवर्ती दरिद्री होता म्हणूनच अभिमानी होता मुंबईला येण्याचे आमंत्रण त्याने स्वीकारले, पण रत्नाकराच्या घरीं येऊन राहण्याचें त्यानें नाकारलें तो मुंबईला एपायर हॉटेलात येऊन उतरला अर्थात्च रत्नाकराने या हॉटेलमध्ये त्याची उतरण्याची व्यवस्था केली होती आणि त्याचप्रमाणे त्याच्या राहण्याखाण्याचे बिल त्याच्या हातीं जाऊ नये याबद्दलची खबरदारीही घेतली होती दिनुबाबूला याची जाणीव नव्हती महिना भरल्यानंतर आपलें बिल आपण कसे देणार, याची जशी त्याला कल्पना नव्हती, तशीच आठवणही नव्हती मुंबईत आलो आहें, हॉटेलात राहिलों आहे, रद्दायला एक खोली आहे, पण त्याचे भाडे उद्या आपल्याला थाबें लागणार आहे, याचा विचारसुद्धा त्याच्या मनात आला नाही हॉटेलवाल्यानें त्याच्याकडे भाडें मागितले असतें कीं नाही हे जरी सांगता येत नाही, तरी ते मागितले नाही, तर माझें बिल किती झाले हे विचारण्याइतका व्यवहारपणा त्याच्या ठिकाणीं मुळींच नव्हता

दिनुबाबू येणार म्हणून रत्नाकराने आपल्या बऱ्याच मित्रमंडळींना आमत्रणे दिली होती त्याप्रमाणे रमिक मेहेता, बरजोरजी बनातवाला, पेख्मल शामदासानी, जॉन डिकॉस्टा, वसंतराव धारपुरे, श्रीनिवास शिख-हट्टी, जे स्वामीनाथन् प्रभृति रत्नाकराचे सर्व दोस्त गोळा झाले होते. सर्वांच्या भाषा भिन्न असल्यामुळें सारी भाषणें इंघ्रजींतच चालत होती

दिनेश चक्रवर्ती येताच सर्वांनीं उठून त्याचें स्वागत केलें. त्या स्वागताच्या समारोहामुळें तो विचारा लाजल्यासारखा झाला.

ही बैठक रत्नाकराच्या संग्रहालयात झाली होती. आजूबाजूला नजर फेकताच दिनुबाबूला आत्मविस्मृति झाली कोण मंडळी गोळा झाली आहे

न पुजलेली देवता

आणि शशासाठी गोळा झाली आहे, याचा विचार न करता, तो बसल्या जागेवरून उठून प्रत्येक वस्तु निरखून पाहू लागला इतर वस्तूपेक्षा दिवाण-खान्यात ठिकठिकाणा ठेवलेले लहान मोठे पुतळे त्याच्या नजरेत भरले सारे पुतळे लहान लहान चबुतऱ्यावर ठेवण्यात आले होते त्यातील बहुतेक हिंदूयानातील प्रसिद्ध व्यक्तीचे होते दिनूबाबूची पहिली मजर गेली ती रामकृष्ण परमहंसाच्या पुतळ्यावर ! त्याने त्या पुतळ्याला भक्तिपूर्वक अभिवादन केले तेथून त्याने विवेकानंदाचे दर्शन घेतले गोखले आणि गांधी यांच्या पुतळ्यासमोर तितक्याच भक्तिभावाने तो अभिवादन करीत असत्याचे दिसून आल्यामुळे जमलेल्या मंडळीत कुजबूज सुरू झाली वसंतराव घारपुरे स्वामीनाथन्ला म्हणाला, “ पाहिलस स्वामीनाथन्, हे बगाला लोक म्हणजे असे गाढव आहेत ! रामकृष्ण परमहंस आणि गोखले या दोघानाही एकाच मालिकेत घालतात स्वामी विवेकानंद आणि एम् के गांधी हे दोघेही याला सारखेच दिसतात मला संशय येतो तो एवढाच, की यात सत्याचा अंश किती आहे ? का हा नुसता दिखाऊपणा आहे ! खर पाहिल, तर हे बगाली लोक आपल्या बंगालबद्दल मोठा अभिमान बाळगतात मला वाटत, आम्हाला बर वाटाव म्हणून हा लेकाचा गोखल्यापुढं नमस्कार करतो आहे ! ”

स्वामीनाथन् बिचारा नुसता हसला, पण बरजोरजी म्हणाला, “ हा उगाच संशय येतो तुला वसंतराव ! आम्हा पारशाच्या नजरेने पहा. फिरोजशहा मेथा काय, गोखले काय, टिळक काय किंवा रानडे काय, आम्हाला सारेच सारखे वाटतात आम्ही एवढेच पहातो की, ह्या राष्ट्रासाठी त्यांनी काय केल आहे ? आणि त्या कसोटीत उतरला, की हा असुक आणि हा तसुक, असला प्रपंच आम्ही मनात आणीत नाही ”

“ वा रे बरजोरजी, ” वसंतराव म्हणाला, “ या गप्पा मला सांगू नकोस तुम्हा पारशासारखे कूपमडूक लोक दुसरे कुणीही नाहीत. सर्वांच्या

नवान जरी तुम्ही टाळ्या पिटल्यात तरी फिरोजशहा मेथा म्हटला, दिनशा एदलजी वाच्छा म्हटला, की तुम्हा पारशाचा कलिजा एका बाजूला कोलमडल्याशिवाय कधीच राहात नाही ”

“ दक्षिणी आहेस झाल ! ” शामदासानी उद्गारला

दिनूबाबू सगळे पुतळे निरखून पहात होता इतक्यात त्याची नजर तिथल्या हत्यारावर गेली निरनिराळ्या देशातील निरनिराळीं वाद्ये एका स्टॅण्डवर ठेवून देण्यात आली होती त्यात एक गिटार पाहताच तो उद्गारला, “ हे वाद्य कुणाला वाजवता येत ! ”

त्याने सर्वाकडे नजर फेकली कुणीच उत्तर देत नाही असे पाहून त्याने गिटार काढून घेतलें आणि शेजारच्या टेबलावर बसून तो त्याच्या तारा लावू लागला

आमंत्रित मडळीतील कुजवूज तशीच सुरू होती. रत्नाकर मात्र कुणाशी कमलाच उद्गार काढीत नव्हता “ बसा हं मंडळी, मी जरा क्षणभर आत जाऊन येतो ” असे म्हणून तो घरात निघून गेला

गिटारच्या तारा लावून दिनूबाबू त्या छेडण्याचा प्रयत्न करीत होता. तारा बरोबर लागल्या आणि त्याने एक लहानशी गत वाजवायला सुरुवात केली ती गत ऐकताच मात्र सर्वांचे कान आणि डोळे दिनूबाबूकडे वळले त्या गतीचे सूर करुणरसात्मक होते ती एक विलापिका होती

वाजवीत असताना दिनूबाबू मध्येच थाबला त्याची नजर दिवाण-खान्याच्या एका कोपऱ्याकडे खिळलेली होती गिटार तसेंच हातात घेऊन तो कोपऱ्याकडे वळला

एक प्रतिमा असलेला फुटका दगडाचा तुकडा तिथे पडला होता. गुढगे टेकून तो त्या दगडाजवळ खाली बसला, गिटार बाजूला ठेवलें आणि तो दगड उचलून त्याने हातीं घेतला ताडवचूय करीत पायाखाली शंकरा-

न पुजलेली देवता

ला तुडवणाऱ्या कालीची ती भंग पावलेली मूर्ती होती ती मूर्ती दगडावर ' रिलीफ 'मधे काढली होती

ती मूर्ती पाहात असता त्याच्या डोळ्यातून अश्रुधारा वाहू लागल्या शेजारच्या चबुतऱ्यावर त्याने तो दगडाचा तुकडा उचलून ठेवला, गिटार हाती घेतले, छेडायला सुरवात केली आणि तो गाऊ लागला 'आमी की दु खेरे डराई । तबे दुख दाओ मा आर कोतो चाई ।'

जमलेल्या मंडळीपैकी काहीं निस्तब्ध झाली, तर काहीं फिदि फिदि हसत होती तोच तोच चरण घोळून तो पुन्हा पुन्हा म्हणत होता आणि म्हणत असताना तो गाण्यात अगदी तन्मय झाला होता

रत्नाकर आत आला आणि त्याची तन्मयता पाहून तटस्थपणे टक लावून पाहात राहिला

दिनूबाबूचें गाणे थांबत नाही असे पाहून रत्नाकराने जाऊन हळूच त्याच्या पाठीवर थाप मारली दिनूबाबूनें चमकून मागे पाहिले, "मडळी, माफ करा आईची मूर्ती पाहिली आणि मी देहभान विसरलो "

सर्व मंडळीकडे वळून हात जोडून तो म्हणाला, " बंधू हो ! मला क्षमा करा मी एक वेडा माणूस आहे जगाच्या व्यवहारात कसं वागावं हे मला कळत नाही माझ्या हातून काही चुकी झाली तर ती सावरून घ्या, या वेळ्यावर रोष करूं नका "

त्याचे ते उद्गार ऐकून बरजोरजी गहिवरल्यासारखा दिसला वसंतराव खवचटपणे हसला जॉन डिकोस्टानें दिनूबाबूचा हात वरून जोराने शेकहॅड केला

रत्नाकर म्हणाला, "चला, चहा येतो आहे आवी आपण चहा घेऊ "

चहाची सामुग्री घेऊन आचारी आत आला त्याने ती एका टेबलावर ठेविली रत्नाकर दाराकडे पाहून मोठ्याने ओरडून म्हणाला, " लाजतेस

मातृमूर्ति

का सिंधू ? हे सारे आपलेच भाऊबंध आहेत. तू इथली गृहिणी आहेस याच स्वागत करायचा अधिकार तुझा आहे ”

गिटार हातीं घेऊन दिनूभाऊ तेंच रामप्रसादी पद गुणगुणत होता. सिंधू येऊन दारात उभी राहिली असें पाहाताच तो उठला आणि पुढें होऊन त्यानें तिच्या पायावर मस्तक ठेवलें सिंधू शरमून दोन पावलें मागे झाली

“ वेळ्या मुलावर असा रोष का आई ? ” दिनूबाबू उद्गारला.

तें विलक्षण दृश्य पाहून सर्वच आश्चर्यचकित झाले !

प्रकरण २

उघडलेलें कपाट

दिनूबाबूच्या नमस्कारामुळे सिधू ओशाळली बिचारा रत्नाकर देखील टकमक पाहात राहिला. दिनूबाबू पुन्हा म्हणाला, “स्त्री ही आमच्या-लेखी देवतेपेक्षाही मोठी आहे. आम्ही स्त्रीला आई म्हणून ओळखतो. आणि तुम्ही सर्वसाधारण लोक देवाच्या ज्या एका विशिष्ट भूमिकेकडे पाहता ती भावना आम्ही आईच्या स्वरूपात पाहात असतो. आई म्हणजे ईश्वर आणि ईश्वर म्हणजे आई ! तेव्हा, कुठंही आईची मूर्ती दिसली, की ती आम्हाला वदनीय होते ”

वसंतराव रमिक मेहेताकडे वळून म्हणाला, “पहा, लेकाचा कसा थापा मारतो आहे ! दिसेल त्या स्त्रीला जर ‘आई’ म्हणायचं तर याचा वश कसा वाढणार ! सगळेच बंगाली जर अस करते, तर बंगाल्याची जात हिंदुस्थानातून यापूर्वीच नाहीशी होऊन गेली असती ”

“ही तुझी दक्षिणी अक्कल !” रमिक मेहेता म्हणाला, “प्रत्येक शब्दाला जसा वाच्यार्थ असतो तसा तत्त्वार्थही असतो. त्या तत्त्वार्थाच्या दृष्टीनं तो काय बोलतो आहे तें पहा—”

“आता या सर्वाना चहा दे पाहूं सिधू ” रत्नाकर म्हणाला

त्या सभेवर जे एक आध्यात्मिक आवरण दिनूबाबूच्या गाण्याने पडले होते ते चहाच्या नावाने मिटून गेले.

जाग आल्यासारखें करून सिधू मधल्या टेबलाजवळ गेली आणि चहाचे पेले तयार करू लागली. दिनूबाबू हातात गिटार घेऊन पुन्हा तेंच

उघडलेले कपाट

रामप्रसादी पद छेडीत तक्तपोशीकडे पहात राहिला होता घारपुरे प्रत्ये-
काला डिवचून त्याचे ते ध्यान दाखवून देत होता.

चहा तयार झाला आणि सिंधूने स्वतः प्रत्येकाच्या हातात चहाचे कप
आणून दिले. हातात पेला येताच वसंतरावाने प्यायला सुरवात केली.
रसिक मेहेता 'साहेबजी' म्हणाला. सिंधू चहाचा पेला घेऊन समोर
येताच बरजोरजी आपणच सामोरा गेला आणि मोठ्या अदबीने तिच्या
हातातील पेला घेऊन आभार प्रदर्शनपूर्वक पेला घेऊन तसाच उभा
राहिला. डिकास्टाने टेबलावरचा चहाचा पेला स्वतःच उचलून घेतला
आणि 'थक्क' म्हटले, आणि बाकीच्या मंडळींनी सिंधूला त्रास पडू नये
म्हणून आपापणच चहाचे पेले घेतले.

दिनूबाबूजवळ चहाचा पेला घेऊन ज्यावेळी सिंधू गेली त्यावेळी तो
मोठ्या अदबीने म्हणाला, "माफ करा, मी चहा घेत नाही."

सिंधूने विचारले, "सगळ्यां दूध आणून देऊ का?"

'चालेल' असे दिनूबाबू ज्यावेळी म्हणाला, त्यावेळी तिने लगेच ट्रेमधले
दुधाचे भांडे घेऊन ते एका पेल्यात ओतले. दिनूबाबूने पुढे होऊन तो
पेला उचलून घेतला आणि म्हटले, "आणि तुम्ही नाही का काही घेत?"

"काहीच घेत नाही" सिंधू म्हणाली.

"अस आहे हे देवाला नुसता नैवेद्य दाखवायचा आणि भक्तांनी
त्याच सेवन करायच."

वसंतरावाने पुन्हा स्वामिनाथनकडे पाहून डोळे मिचकावले.

रत्नाकर म्हणाला, "उभी किती वेळ रहाशील सिंधू बस आता, ही
मंडळी काही कुणी परकी नाहीत."

सिंधू एका खुचीला टेकून उभी राहिली बसली नाही.

"आता अस पहा दिनूबाबू," वसंतराव म्हणाला, "तें मघाचच पद
आम्हाला सगळ्या ऐकवा त्याचा अर्थ जरी आम्हाला कळला नाही तरी

न पुजलेली देवता

शब्द मोठे गोड वाटतात आणि तुमचा आवाजही चांगला आहे आणि
हैं नव तुणतुण जे तुम्ही वाजवीत आहात तेंदेखील आम्हाला नवच
आहे काय म्हणतात त्याला गटार का गिटार काय तें ! कवी ऐकलं
नव्हत, तेही ऐकल्यासारख होईल ”

दिनूबाबू तन्मय होऊन ते रामप्रसादी पद गाऊ लागला रसिक मेहेता
बरोबर बेतालाने पायाने ठेका बरीत होता बरजोरजी उगीच मान हल-
वीत होता वसंतराव निर्विकार तटस्थ वसला होता आणि स्वामिनाथन
उलटे सुलटे हात करून माडीवर ताल बरीत होता बाकीच्याची नजर
दिनूबाबूच्या चेहेऱ्याकडे लागली होती

पद सपत्यावर वसंतराव म्हणाला, “ एवढ्या मोठ्या कवीचा आज
परिचय झाला हे आमच मोठंच भाग्य म्हणायच त्यातून गाणारे कवि फार
थोडे असतात आमच्याकडे काही काही कवी आपल्या कविता गाऊन
दाखवतात, नाही अस नाही, पण त्याचा आणि मुराचा फारसा काही
संबंध नसतो कवी आपली कविता गाऊन दाखवीत आहे म्हणून लोक
सावरून घेतात एवढच पण तुमच्या दिनूबाबूच काही औरच आहे अशा
आवाजाचा दक्षिणी माणूस असता तर आज मिनेमात त्याला साताठशे
रुपये सहज मिळाले असते ! ”

वसंतरावाची अकल बरीच पाघळणार असें पाहून रत्नाकर पुढे सर-
मावला आणि म्हणाला, “ ते म्हणत आहेत ते पद त्याच स्वतःच नव्हे
आपल्या तुकारामासारखेच रामप्रसाद या नावाचे वैष्णव कवि बगा-यात
होऊन गेले, त्याचे ते पद आहे, भजन आहे ”

गिटार खात्री ठेऊन दिनूबाबू म्हणाला, “तुमच्या तुकारामाच्या अभ-
गाची जशी इकडे लोकप्रियता आहे तशीच तिकडे रामप्रसादाच्या पदाची
आहे तुकारामाच्या कवितेला जस अभंग म्हणतात, तसं या कवितेलाही

रामप्रासादी सूर अस म्हणण्याचा बंगान्यात प्रघात आहे एकाच भार-
ताची आम्ही लेंकरं—किती एकमेकापासून परकी झालो आहोत ! सूर देखील
तुम्हाला परके वाटावेत ना ! मी आता एक तुकारामाचा अभग म्हणून
दाखवतो ” असे म्हणून त्याने ‘मऊ मेणाहनी आम्ही विष्णुदाम’ हा
तुकारामाचा अभग म्हणायला सुरवात केली ‘अ’काराचा उच्चार करताना
मराठी भाषेला दिन्नुबाबूच्या उच्चारामुळे जी विकृति येत होती, ती ऐकून
वसतराव गालातल्या गालात हंसत शेजारच्या माणसाकडे पाहून डोळे
मिचकावीत होता पण बाकीची मडळी मराठी भाषेला पारखी अग्न्या-
मुळे त्यातील शुद्ध काय आणि अशुद्ध काय, आणि कोणते शब्द अशुद्ध
झाल्यामुळे वसतरावाला इतक्या गुदगुदत्या होत आहेत, हे न कळल्यामुळे
निर्विकारपणे स्वस्थ पहात होती, आणि म्हणूनच खवचटपणाने केलेल्या
वसंतरावाच्या साकेतिक टीकेचा काहीच परिणाम होत नव्हता

दिन्नुबाबूने नंतर रत्नाकराच्या आग्रहाने आपल्या काही कविता म्हणून
दाखवत्या आपल्याला त्या आवडत्या असे दर्शविण्याचा प्रत्येकजण प्रयत्न
करीत होता, पण सरे पाहिले तर कुणालाच त्यातलं काही कळले नव्हते

बैठक मोडली सर्व मंडळीं एकमेकांचे निरोप घेऊन निघून गेली दिन्नु-
बाबूही निघून गेला

रत्नाकर सिंधूला म्हणाला, “मोठा अद्वितीय माणूस आहे हा ! आपल्या
महाराष्ट्रात असलीं माणसं पहायला मिळायची नाहीत अंत करणाचा निर्मळ,
वाचनं रसाळ, वृत्तीनं सोज्वळ, असा तुकारामान वर्णन केलेला एक सत्पुरुष
आहे ”

सिंधू नुसती ऐकत होती ती काहीच शेरा मारीत नाही असे पाहून
रत्नाकर म्हणाला, “का? बोलत नाहीस? तुला काय वाटलं त्याच्याबद्दल?”

न पुजलेली देवना

“मला काय वाटायच,” सिंधू म्हणाली, “आपण ज्या माणसाची निवड केली आहे, तो गैर कसा असेल ! पण ते त्याच पाया पडणं मोठं चमत्कारिक ! मी अगदी घाबरून गेले वडील माणसाना पाया पडताना मी पाहिल होत पण बरोबरीच्या माणसाना नमस्कार करायची ही बंगाली पद्धति आम्हा लोकाना तरी मोठी विलक्षण वाटते ”

“अजून तुला पुष्कळ पाहायचं आहे ते काही नाही एकदा तुला घेऊन मला निदान हिंदुस्थानात तरी हिंडल पाहिजे ”

सिंधू नुसती हसली रत्नाकर जरा गंभीर होऊन म्हणाला, “उद्या ताज-महाल हॉटेलमध्ये माझ्या काही विलायतेच्या मित्रांना मी भेजवानी द्यायचा बेत केला आहे तू येशील का ? ” आश्चर्यचकित होऊन सिंधू उद्गारली, “मी ! आणि ताजमहाल हॉटेलात ? अस कधी झाल आहे ?”

एक निश्वास सोटून रत्नाकर म्हणाला, “बर, जशी तुझी मर्जी तू येणार नाहीस हे मला माहीत होत, पण म्हटल एकदा तुला विचारून पहाव ”

सिंधू नुसती हसली आणि आत निघून गेली रत्नाकर पलिकडल्या खोलीत गेला त्याने कपाट उघडलं, इकडे तिकडे पाहिले आणि त्या खोलीचें दार त्याने आतून बंद करून घेतलं

प्रकरण ३

ग्लासाचा वास

दरवाजा बंद करून घेतल्यानंतर रत्नाकरानें कपाट उघडलें आणि त्यातली बाटली वाहेर काडली दरवाजा बंद केला तरी त्याला सशय वाटत होता त्यानें पुन्हा इकडे तिकडे पाहिलें ग्लासात विहस्की ओतली. सोझ्याची एक बाटली फोडून त्यात ओतली आणि ग्लास तोंडाला लावला.

रिकामा ग्लास खाली ठेवताना पुन्हा तो चोरासारखा इकडे तिकडे पहात होता बाटली कपाटात ठेवल्यावर त्याने दुसऱ्या बाटलीतून बडी-शोप काढून खाण्यास सुरवात केली तो बडीशोप खाई—तोंडाजवळ हात वरून वाफर टाकी—वाम येतोमें वाटले तर पुन्हा बडीशोप खाई

दरवाज्यावर टिचक्या वाजत्या तेव्हा घाईघाईने कपाट बंद करून सोझ्याची बाटली हातात घेऊन त्यानें दार उघडले सिंधू आलेली पाहताच “तूच का ?” अस म्हणून तो पुन्हा खोलीत येऊन एका खुर्चावर बसला.

सिंधू खुर्चीच्या हातावर बसली आणि त्याच्या गळ्यात हात टाकूं लागली तेव्हा तो बसल्या जागेवरून उठत उठत उद्गारला, “अरे हो, बरी आठवण झाली, मला आज जायचं आहे पंच कमिटीची सभा आहे. काय आमच्या बाबानीं हे एकेक उपव्याप करून ठेवले आहेत ! कुठली हीं देवळं, काय त्याचे व्यवहार—आणि काय आमची ही पंच मंडळी ! एकपेक्षां एक शहाणे लोक ! त्याच्याशीं कसं वागायचं हेंच मला कळत नाही ! एकदा तरी कधीं सर्वांचं एकमत होईल तर शपथ ! ” बोलत बोलत तो कपडे करूं लागला. सिंधू चमकल्यासारखी त्याच्याकडे पहात राहिली

न पुजलेली देवता

स्माल बाधित बाधित तो म्हणाला, “मला वेळ झाला तर वाट पाहू नकोस मी येईपर्यंत जागत राहायची तुझी खोड मोठी वाईट आहे मला नाही तें आवडत !” बोलत बोलत तो खोलीबाहेर निघून गेला देखील ! मिधू तशीच पाहात उभी राहिली

हल्लीं हें असेंच चालले होतें अलिकडे काही दिवस असाच झटका आल्यासारखा तो निघून जात असल्यामुळें सिव्हाला संशय येऊ लागला होता. त्याचे वर्तन कोणत्याही रीतीने नाव ठेवण्याजोगे होत नव्हते लघ्न झाल्यापासून जितक्या प्रेमळपणाने, जितक्या आस्थेने, जितक्या लाघवीपणानें तो तिच्याशी वागत होता, त्यात एवढासुद्धा कमीपणा झाला नव्हता सिव्हाला वाटे, त्याच्या वर्तनात हे असे झटके का ? त्याला विचारावे असे तिच्या मनात येई पण विचारण्याचा धीर होत नव्हता लहानपणापासून जरी त्या दोघाचा परिचय होता तरी—तो शेजारधर्माचा परिचय आणि आताचा हा पत्नीधर्माचा परिचय—या दोहोत महदतर होते पूर्वी असें काहीं दिसले अगते तर तिने चटकन विचारले असते पण पत्नी या नात्यानें तिच्या व्रतीवर जो परिणाम झाला होता, त्यामुळें त्याच्याशी बोलताना प्रत्येक गोष्टीत तिला सकोच वाटे तिला आश्चर्य वाटले ते हेच, की लघ्नापूर्वीची ती नि संकोचवृत्ती आता का नाहीशी व्हावी ?

मन उद्धिग्न झाल्यामुळे ती त्या खोलींतून उठून दिवाणखान्यात आली तिथे येताच तिला दिनूबाबूची आठवण झाली ज्या फुटक्या मूर्तिममोर तो तें गाणें म्हणत होता, ती मूर्ती उचलून पाहून तिने एका चागल्याशा चबुतऱ्यावर ठेऊन दिली कितीतरी वेळ ती त्या मूर्तीकडे पाहात होती त्या मूर्तीकडे पाहात असताना तिला दिनूबाबूच्या गाण्याची आठवण झाली. त्या गाण्याचा अर्थ तिला कळत नव्हता, पण त्या गाण्याचे सूर तिच्या कानात बुमत होते

कुणीतरी तिच्या नावानें हाक मारलेली तिला ऐकूं आली. तिनें मागें वळून पाहिलें आणि धावतच जाऊन आलेल्या व्यक्तीला ती कडकडून भेटली

ती एक पारशी बाई होती नावाच्या साम्याचे तिला आश्चर्य वाटलें ती म्हणाली, “ काय दचकलें मी दीनबाई इतक्या लवकर तुम्ही याल असें वाटलं नव्हत मला ! ”

आपल्या मोडक्या तोडक्या मराठीत दीनबाई म्हणाली, “ लवकर आलें तर खरीच आज बरजोर काही घरी नाही तुमच्याकडेच आला होता ना ? दुसरी कुणी मडळीही आज आली नाही घरी तेव्हा म्हटल जावं सिंधूबाईकडे काय होता आज समारंभ ? ”

झालेली सारी हकीकत सिंधूने दीनबाईला सांगितली

“ अस का ? ” दीनबाई म्हणाली, “ या बंगाली लोकाना मी चागली ओळखतें लहानपणी मी कलकत्त्याला होते तेव्हाची मला चागली आठवण आहे मोठी भावनाप्रधान माणसें असतात ही त्याची काव्यंही मोठी गोड असतात त्याची गाण्याची पद्धत तुम्हा दक्षिणी लोकाना नाही जावडायची, पण आम्हाला ती फार आवडते लहानपणापासून इंग्रजी गाण शिकतो कीं नाहीं आम्ही-तेव्हा आम्हाला बंगाली गायनपद्धती जवळची वाटते कुठल पद गात होता तो ? ”

“ त्या पदाचे शब्द काहीं माझ्या ध्यानात नाहीत, “ सिंधू म्हणाली, “ पण चाल मोठी गोड होती खरी ! आपल्या इकडल्या गाण्यासारखी तर मुळींच नव्हती-पण मला आवडला पुन्हा तो यायचा असला म्हणजे तुम्हाला मुद्दाम बोलावण पाठवीन मग तुम्ही त्याच्याशीं बंगाली बोला ”

“ छे, छे ” दीनबाई म्हणाली, “ अन्ता मी ती भाषा पार विसरून गेलें आहे वाचता येतं अर्थही समजतो पण बोलायची संवय अगदीच सुटली आहे. ”

न पुजलेली देवता

बोलणे तेवढेंच राहिलें सिंधूला एकदम आठवण झाली त्या आठवणी-मुळे ती विमनस्क झाली दीनबाईच्या तें ध्यानी आले, “ असं चुकल्या चुकल्यासारख काय करतेस ? आज काय झालं आहे ? ” दिनबाई म्हणाली.

‘ काय झालं आहे ते सांगता यायच नाही ” सिंधू म्हणाली, “ पण काही तरी झालं आहे यात शका नाही त्याच्या स्वभावात—नव्हे वागणुकीत—वागणुकीतही नव्हे—पण त्याच्यात काहीं तरी बदल झाला आहे असं मला वाटतं—”

“ त्याच्यात म्हणजे तुझ्या नवऱ्याच्या वर्तनात म्हणतेस ? ”

“ हो, पण वर्तनात नव्हे—अलिकडे आठ पंधरा दिवस ते मधेच या खोलीत जातात खोली बंद करून घेतात आणि बाहेर आले म्हणजे एकदम कपडे करून निघून जातात पूर्वी बाहेर जायच्या वेळी ते जसे वागत असत—म्हणजे मला जवळ घेत असत—माझा निरोप घेत असत—तसं न करतां एकदम घाबरल्यासारख करून निघून जातात एक गोष्ट माझ्या विशेष लक्षात आली आहे—ज्या ज्या वेळी ते असे बाहेर जातात त्या त्या वेळी ते मोडवॉटर प्यायल्याशिवाय जात नाहीत दर खोला मोडवॉटरची बाटली त्याच्या हातात दिसत्यामुळ माझ्या तें चांगलच यानात राहिलं आहे ”

“ कुठल्या खोलीत जातात, ते मला दाखीव पाहूं ”

सिंधूने दीनबाईला त्या खोलीत नेले दीनबाईनें चोहीकडे निरखून पाहिलें.

घाईत ग्लास तसाच टाकून रत्नाकर गेला हाता दीनबाईची नजर ग्लामावर गेली तिनें ग्लास उचलून त्याचा वास घेतला—तो सिंधूच्या हातीं दिला आणि ती म्हणाली, “ पहा वास घेऊन ! ”

सिंधूच्या हातातून ग्लास खाली पडला आणि फुटून गेला. ती मटकन् खाली बसली

दीनबाई म्हणाली, “ दुर्दैवी पोरी, तुझ्या नवऱ्याची ही नवी कमाई आहे, की पूर्वीचीच संवय होती त्याला ? ”

“आठ-पंधरा दिवसात मी पाहतें आहे !” सिंधू म्हणाली, “त्यापूर्वी काहीं अमत, तर मला दिसून आलं असतं !”

दीनबाई शेजारच्या एका खुर्चीवर बसली कितीतरी वेळ ती विचार करीत होती सिंधू तिच्याजवळ येऊन म्हणाली, “याला काहीं उपाय नाही का ?”

“आता खुदाच तुझं रक्षण करो,” दीनबाई म्हणाली, “सवय नवी असली—प्रयत्न करून पाहिलास—त्याला पटलं तर सुटेल, पण ही कमाई जर त्यानं तिकडे विलायतेत केली असेल, तर मात्र तुझी धडगत नाही पोरी ! आता कस होणार तुझं ?”

सिंधूच्या डोळ्यातून टपटप आसवें गळू लागली.

“इथे रडायचं काम नाही सिंधूबेन,” दीनबाई म्हणाली “रडलीस की फसलीस मन अगदीं घट्ट केल पाहिजे, अगदीं कठोर बनलं पाहिजे, अगदीं निर्दय झालं पाहिजे माझ्या नवऱ्याला अशीच सवय होती आम्हा पारशी लोकात हें व्यसन फार आहे शिवाय आमचा हा घरचाच धंदा त्यातूनही मी माझ्या नवऱ्याचं व्यसन सुटायचा किती तरी प्रयत्न केला, पण ही बया मोठी कठीण आहे एकदा ज्याला डसली त्याचा जीव घेतल्याशिवाय त्याला सोडायची नाही अँपॉलेक्सीनच माझा नवरा गमावला,” एक सुस्कारा टाकून ती म्हणाली, “तरीही मी अजून त्याचाच वंदा चालवतें आहे ! न चालवून सागतें कुणाला ? उदारनिर्वाहाच साधन तेंच आहे ना ? त्या दारूच्या बारवरच आमचा उदरनिर्वाह चालला आहे पण एक बरं आहे बरजोर त्या बारची व्यवस्था पहातो आहे—पण अजून त्याला चटक लागली नाही मी सारखी बजावीत असते त्याला, बाबारे, दारूनं माझ्या नवऱ्याचा बळी घेतला आणि आणखी माझ्या भावाचा बळी घेतल्याचं तरी मला दिसू देऊं नकोस, एतचं पुढं”

सिंधूचें लक्ष तिच्या भाषणाकडे होते कीं नव्हते हे सांगता आले नसतें.

न पुजलेली देवता

ती एकदम म्हणाली, “ त्या म्हासात खरोखरच का दारू होती ? तो दारूचाच का वास ? ”

“ विहस्की, विहस्की ! पोरी, ” दीनबाई म्हणाली, “ ती अस्सल विहस्की होती विहस्की पीणारा माणूस चागलाच अट्टल दारूबाज असावा लागतो हे नवं व्यसनं नव्हे तुझ्या नवऱ्याची ही विलायतेंतील कमाई आहे लग्न झाल्यावर कांहीं दिवस त्यानं आत्मसंयमन करून पाहिल असावं पण तो मोह मोठा जबर आहे ”

काहीच न बोलता ती किती तरी ठेळ नुसती बसून राहिली होती

शेवटीं दीनबाई म्हणाली, “ चल आपण आता फिरायला जाऊं तूं अगदी या गोष्टीचा पक्का छडा लाव हट्ट घे, गळीं पड, रड, ओरड काय वाटेले ते कर—पण त्याच्या मनावर परिणाम होईल अस काहींतरी कर खुदा तुला मदत देवो ”

सिंधू रडूं लागली दीनबाई फिरफिरून तिचे सात्वन करीत होती

फिरायला जाण्याचा बेत तसाच राहिला, आणि काहीं वेळाने दीनबाई निघून गेली सिंधू भ्रमिष्टासारखी तेथेंच बसून राहिली होती तिचे मस्तक सुन्न झालें होतें भलभलते विचार तिच्या मनात येत होते सव्याकाळ केव्हा झाली हे तिला कळलेंसुद्धा नाहीं गड्याने येऊन स्विच दाबून दिवे लावले तेव्हा ती भानावर आली आणि तडक देवघरात निघून गेली

प्रकरण ४

पांडू आंबेरकर

सागरेश्वराच्या देवाल्याच्या पचाची सभा त्या दिवशी जी भरली होती तिला तसेंच महत्वाचें कारण झालें होतें. अस्पृश्यानीं मंदिरप्रवेश करणाची महाड—नाशिकाच्या बाजूला जी चळवळ चालविली होती त्या चळवळीचा पल्लव मुंबईला येऊन लागेल कीं काय, अशी पंचकमिटीला भीति वाटत होती

मुंबईत ठिकठिकाणीं सभा भरत होत्या आणि अस्पृश्यतानिवारणा बद्दलचीं भाषणें केलीं जात होती त्या भाषणातून प्रत्यक्षरीत्या मंदिर-प्रवेशाचा जरी उल्लेख केला जात नव्हता, तरी सार्वजनिक जागा, पाणवटे, चहाचीं दुकानें याच्यातून अस्पृश्यांना रिघाव मिळावा म्हणून चर्चा होत होती

अशा प्रकारची चर्चा करणाऱ्यात जी मंडळी सामिल होती ती बहुजन-समाजाच्या मानानें फारच कमी असल्यामुळें आणि मुंबईतील निरनिराळ्या देवतांच्या पंचकमिठ्यावर असलेल्या पंचापैकी त्यात कुणीच नसल्यामुळें, सागरेश्वराच्या पंचाना त्याची फारशी भीति वाटत नव्हती.

त्यांना भीति वाटत होती ती रत्नाकराची विलायतेहून जाऊन आलेला माणूस, कमिटीवरचा सरपंच—श्रीमत आणि मुंबईतील शेणध्यापैकीं एक वजनदार सरपंच—असल्यामुळें तो जर विरुद्ध गेला, मंदिरप्रवेशाला कबूल झाला, तर बाकीच्या पंचाची पंचाईत झाली असती.

पण तसे काहीं झालें नाहीं मंदिरप्रवेशाला ताठ विरोध केला गेला आणि बाकीच्या पंचाचा जीव खाली पडला

न पुजलेली देवता

पचकमिटीची सभा आटोपल्यावर सर्व मंडळी हॉटेलांत जाण्याचे ठरलें. या आनंदाच्या प्रसंगी सुंदरशी मेजवानी झाली नसती तर कुणाचाच आनंद बहरून आला नसता

सर्व मंडळी डबीं हॉटेलात जाऊन उपस्थित झाली रत्नाकराचे हे आवडते हॉटेल होते त्या दिवसाच्या मेजवानीचा सारा भार त्यानेच घेण्याचे कबूल केले होते

डबीं हॉटेलातील सर्वच नोकरलोक रत्नाकराच्या मर्जीतील होते, त्यातूनही विशेषत हेड वेटर पाडू आंबेरकर म्हणजे रत्नाकराचा अंतरगातला मित्र होता

पाडूची मैत्री सार्वजनिकरीत्या रत्नाकराने कबूल केली असती की काय, हा मोठा प्रश्न होता, पण त्याच्या आवडत्या व्यसनावर बेमालुम पाघरून घालण्याचे जे काम पाडू करित असे त्यामुळे तो त्याला उपकारबद्ध झाला होता, आणि त्या उपकाराच्या जाणीवेतच या मैत्रीचे बीज होते

आल्याबरोबर ऑर्डर द्यायची ती पाडूला—पाडू हजर नसला तर तो येईपर्यंत रत्नाकर तिष्ठत बसत असे पाडूची पाळी नसली तर मॅनेजर त्याला हॉटेलची मोटार पाठवून बोलावून घेत असे पाडूची जरूरी इतकी अनिरुद्ध होऊन बसली होती

त्या दिवशीं मेजवानीचा थाट मोठा जोराचा झाला साऱ्याच मंडळींच्या प्लेटी जवळचीं ग्लासें, नुसत्या सोड्यानें भरलीं होती असे म्हणता येणार नव्हते जवळ जवळ निम्मे मंडळींच्या ग्लासाना सोनेरी छटा आली होती

मेजवानी संपता संपता सोनेरी छटेचीं ग्लासें वापरणारे इतके रंगांत आले, कीं त्यांना शेवटीं त्याच्या त्याच्या मोटारींत घालून घरी पोचते करण्याचे काम पाडू-वेटरला करावे लागलें

रत्नाकर घरी आला त्यावेळीं चागलाच तर्र झाला होता लग्न झाल्यानंतर अशा स्थितींत तो पहिल्यानें घरी आला.

सिंधू रत्नाकराची वाट पहात जागत बसली होती

बारा वाजून गेले होते सिंधू एका बारीकशा टेबललॅपजवळ पुस्तक वाचीत बसली असता बाहेरची घटा वाजली तिने दार उघडलें पाहून त्या खाद्यावर हात टाकलेला रत्नाकर पहाताच तिच्या काळजात धस्स झाले !

तिला वाटले त्याला कुठे तरी अपघात झाला, पण ज्यावेळी पाहून त्याला सावरून आणून एका खुर्चीत बसवले, त्यावेळी सिंधूच्या नजरे-समोर प्रकाश पडला

पांडू म्हणाला, “ बर्फ आहे का घरात ? बर्फाची घडी डोक्यावर ठेवा फार चढली आहे त्याना ! आज मेजवानी होती की नाही ? त्यामुळे सोबतीसोबतीने जरा जास्त झाली आहे ! कधी असे आटोक्या-बाहेर जात नाहीत ते ! बर्फ नसला घरात तर मी आणून देतो ”

सिंधू दगडाच्या पुतळीसारखी तटस्थ झाली होती तिच्या तोडून शब्द निघत नव्हता तिचे मस्तक सुन्न झाले होते

पांडूने पुन्हा विचारलें, तेव्हा ती रत्नाकराच्या जवळ आली आणि म्हणाली, “ बर्फ ठेवल्यावर येतील ना शुद्धीवर ?—मला वाटत, घरात बर्फ नाही बर्फ कशाला आणायचा ? ”

“ म्हणजे ? ” पांडू म्हणाला, “ बर्फ नसतो का घरात ?—बरं बर, मी बर्फ घेऊन येतो ! ”

पांडू निघून गेला तेव्हा सिंधू रत्नाकराच्या जवळ उभी होती तो अगदीच गैरसावय होता तिने त्याची मान सावरून घेऊन बाजूला गिरद्या ठेवल्या

तिच्या हाताचा स्पर्श होताच तो शुद्धीवर आला आणि तिच्याकडे तारवटलेल्या डोळ्यांनी पाहूं लागला सिंधूच्या छातीत धडकी भरली. काय करावें हेच तिला सुचेना.

ओठातल्या ओठांत तो पुटपुटत होता, “ काय—बिशाद आहे त्या म्हारज्याची देवळात शिरण्याची ! आमचा सनातन हिंदुधर्म राखण्यासाठी

न पुजलेली देवता

आम्ही वाटेल तो स्वार्थत्याग करायला तयार आहोंत देऊळ पाडून टाकू, पण म्हाराचाभाराना आत जाऊं देणार नाहीं!—”

एकही शब्द सरळ येत नव्हता. स चे ष होत होते त, ट चा भेद रहात नव्हता—आणि तेंच तेच वाक्य तो पुन्हा पुन्हा उच्चारित होता. दारू प्यालेल्या जिव्हेने वाखाणलेली सनातनधर्मरक्षणाची ग्वाही ऐकून सिंधूला एक क्षणभरच का होईना शिसारी आली तिला वाटलें, हाच का सनातन धर्म ? आणि हेच का त्या धर्माचे रक्षण करणार ?

त्याची असहाय स्थिती ती विसरली पत्नीधर्माची उज्वल भावना तिच्या अत करणातून नाहीशी होऊ लागली आदराच्या जागी तिटकारा उत्पन्न होऊं लागला आणि दया तर तिला मुळींच आठवेना

तेच तेच शब्द तो पुन्हा पुन्हा उच्चारित होता सागरेश्वर—सनातन धर्म—उन्मत्त झालेले म्हारडे—चेकाळलेले सुधारक—या शब्दाची तो पुन्हा पुन्हा उजळणी करीत होता

बडबडत असताना त्याचा तोल जाऊन त्याची मान खुर्चीच्या बाजूला पडली, पण ती सावरावी असें सिंधूला वाटेना—नव्हे ती सावरली पाहिजे हेंसुद्धा तिच्या मनात येईना

प्रेमाचा सारा डोलारा कोलमडून पडला होता तिला यत्किंचितही कल्पना नव्हती एकच प्रश्न तिच्या मनापुढें उभा राहिला, पूर्वी हे कळले असते तर आपण अशा माणसाशीं लग्न करायला तयार झालो असतो का ?— दारूड्याशी लग्न करणार नाहीं असे म्हटले असते, तर आपल्या वडील माणसांनीं ते ऐकले असते का ? हा दारूड्या आहे हे आपल्या वडील माणसाना माहीत होते का ? आणि माहीत असूनसुद्धा त्यांनीं आपल्याला याच्या गळ्यात बाधलें का ?

त्या प्रश्नपरंपरेच्या ओघात ती सारखी वहावत जात होती, तोंच पांढू बर्फ घेऊन आला

पांडु आंबेरकर

बर्फाची पिशवी तिथें नव्हती. पाडूनें आपल्या खाशातील हातरूमाल काढून त्यात बर्फाचे तुकडे बाधून ती मोटली त्याच्या डोक्यावर ठेविली

रत्नकर गडबड करूं लागला, दंगा करूं लागला, डोक्यावरचा बर्फ फेकून देजं लागला. पाडूनें त्याला एका हातानें खुर्चीत घट्ट दाबून वरलें आणि दुसऱ्या हाताने बर्फाची मोटली त्याच्या डोक्यावर धरली

जसजसें तें दृश्य स्पष्टपणें दिसून येत होतें तसतशी सिंधूची शिसारी वाढत जात होती तिला वाटले, पडेना का असाच—आणि न का येईना शुद्धीवर ! कशाला हा माणूस बर्फ त्याच्या डोक्यावर ठेवण्यासाठी एवढा जिवाचा आटापेटा करतो आहे ?

पाडू सिंधूकडे वळून म्हणाला, “ असाच बर्फ डोक्यावर धरून ठेवा. मला आता घरीं गेलं पाहिजे. काहीं वेळान हें बरेच शुद्धीवर येतील ”

बर्फाची मोटली पाडूच्या हातून धेण्यासाठीं सिंधू पुढे सरसावली त्यावेळीं पाडू चटकन् बाजूला सरला आणि मोटली खाली पडली

पाडू उद्गारला, “ याबा, माझी शिवाशिव होईल तुम्हाला ! ”

“ म्हणजे ? ” सिंधूने आश्चर्यानें विचारलें

“ मी महार आहे ! ” पाडू म्हणाला, “ आता हा रूमाल मिजला आहे—तेव्हा तुम्ही हातीं धरायला काही हरकत नाही ”

“ आणि तुम्हीं त्यांना उचलून आणल आहे ते ? ” सिंधू चिरडीनें म्हणाली, “आणि इतका वेळ त्यांना जवळ धरून बसला आहात ते ? ती नाहीं का झाली शिवाशिव ? आणि पोटात गेलं आहे तें गंगेचं पवित्र पाणीच आहे कीं नाही ? त्याची शिवाशिव नाहीं होत वाटत ? ”

पाडू नुसता हंसला !

“ हंसता काय ? ” किंचित् चिडून सिंधू वसकन् म्हणाली, “ शरम नाहीं वाटत हंसायला ? ”

न पुजलेली देवता

“ शरम कुणाला वाटायची ? ” पाडू अगदी संथपणे म्हणाला, “आज कित्येक दिवस मी याच्या अब्रूवर पाघरून घालतो आहे ! मागितली तरी देत नाही, मागितल्यापेक्षा कमी देतो, केव्हा केव्हा दुसराच काहीतरी तिखट पदार्थ—ओ टी वगैरे—घालून फसवतो, तरीही याच समाधान होत नाही मग मला शरम का वाटावी ? ”

सिंधूचें भणभणलेले मस्तक पाडूच्या त्या उद्गारानीं एकदम उतरलें ती म्हणाली, “ क्षमा करा, मला काहीं माहीत नाही हे व्यसन जडलं आहे हें मला आज कळलं आणि आताच हें समोर प्रत्यक्ष पहाते आहे—”

“ ईश्वर तुमचं कल्याण करो ! ” पाडू भाविकपणें उद्गारला, “ पण ज्या घरात दारू शिरली आहे, त्या घरातील बायकाचं कल्याण करण्याचा जिम्मा ईश्वर कधी घेत नाही, असच मी पहात आलो आहे किती तरी दारूडे मी पाहिले आहेत आणि त्याच्या घराचा सत्यानाश झालेलाही मी पाहिला आहे दुःख वाटतं तें एवढच, कीं ही दारू त्यांना पाजायचं काम मला कराव लागतं काय करणार, पोट जाळलं पाहिजे ना ? त्यातून मी महार चागल्या रीतीन राहाव अशी माझी इच्छा झाल्याच्याची नोकरी करणं मला होत नाही तुम्हा पाढरपेशासारखं राहायचं म्हणजे तसेच चार पैसे मिळवले पाहिजेत ना ? म्हणून ही वेटरची नोकरी करावी लागते पगारही बरा मिळतो शिवाय जाणारे येणारे भरपूर ‘ टिप ’ करतात त्यामुळें महार असूनसुद्धा पाढरपेशा सारखा राहू शकतो आहे माझ्या जातीच्या भाईबंदाच्यादेखील डोळ्यात सलत —”

बोलत असताना पाडू मध्येच थांबला बर्फाची मोटली तशीच पडून राहिली होती रत्नाकराची मान खुर्चीच्या बाजूला पडली होती, तरीही सिंधूचें तिकडे लक्ष गेलें नाही.

“ येतो आता मी—” पाडू एकदम म्हणाला, “ याची चांगली काळजी घ्या, बायकोच्या जातीला जागून यांना मार्गावर आणण्याचा काही प्रयत्न करा देवाचं नाव घेत रहा तोच तुम्हाला बुद्धि देईल ईश्वर तुमचं कल्याण करो !”

पाडू जाऊ लागला तेव्हा धावतच जाऊन मिथूने आपले डोकें त्याच्या पायावर ठेवलें

“ शिवलात मला ? ” पाडू ओरडला

अगदी भेसूरपणे सिंघू हंसली आणि म्हणाली, “ यांना शिवणारच आहे की रोज !”

पाडूला गहिवर आला आणि त्याच्या कोडलेल्या अत करणातून एक मोठा हुंदका निघून बाहेर पडला

पाडू बाहेर निघून गेला सिंघू आपल्याशीच पुटपुटली, “ आणि जग याला महार म्हणते ! ”

सिंघू रत्नाकराजवळ आली आणि कितीतरी वेळ त्याच्याकडे पहात राहिली तिने त्याची मान सावरून घेतली आणि बर्फाची मोटली त्याच्या डोक्यावर धरली

प्रकरण ५

पहिली शपथ

सूर्योदय झाला—मुबईच्या वातावरणात जिवंतपणा आला—पण सिंधूच्या अत करणात काळोख विखुरला होता

सूर्योदयाचीं किरणे खिडकींतून तोटावर पडताच रत्नाकर जागा झाला त्याच दिवाणखान्यात—त्याच कोचावर तो पडला होता त्यानें इकडे—तिकडे वळून पाहिले आणि कोणत्या स्थितीत आपण घरीं आलो याची तेव्हाच त्याला कल्पना आली

तो भेट्याहून मेला झाला होता घरात जाण्याची त्याला लाज वाटत होती

सिंधू भेटेल या भीतीने तो तिला चुकवून स्नानगृहात गेला नळाखाली त्याने आपले डोके वरून वरून झारी मोडली, तेव्हा आपल्या अगात शर्ट आहे, खाली पाटलोण आहे, याचें त्याला भान नव्हते स्नान करण्याचा त्याचा उद्देश नव्हता, पण त्याला स्नान घटले

पूर्वतयारी काहीच नव्हती नुमता खुंटाळ्यावर टोंवेल होता, तो घेऊन तो ज्यावेळी आपले डोके पुसू लागला, त्यावेळीं त्याला आठवण झाली, कीं कपडे बदलले पाहिजेत टोंवेल बाजूला घेऊन त्याने पाहिले, तोच खुंटाळ्यावर धोतर सदरा टाकून झटकून जाणारी सिंधू त्याच्या नजरेस पडली

त्याला आश्चर्य वाटले, धोतर घेऊन गडी का आला नाही ? अजूनही आपण शुद्धीत नाहीं असे सिंधूला वाटले का ?

सारा दिवस आधळ्या—कोशिविरीचा खेळ चालला होता रत्नाकर सिंधूला चुकवीत होता आणि सिंधू रत्नाकराला चुकवीत होती. त्या

दिवशीं तो बाहेर गेला नाही, नित्याच्या संवयीप्रमाणे त्याने वामकुक्षी केली नाही, कसलें तरी पुस्तक घेऊन तें वाचण्याचा तो प्रयत्न करीत होता चहा घेऊन दुपारीं गडी आला नित्याप्रमाणें सिंधू आली नाही त्याचें त्याला चमत्कारिक वाटलें

तो सिंधूच्या खोलींत गेला ती एका आरामखुर्चीवर बसली होती— अगदीं तटस्थ बसली होती तो आल्याचे तिच्या लक्षातसुद्धा आले नाहीं तो तिच्याजवळ गेला आणि हळूच तिच्या खाद्यावर हात ठेवून म्हणाला, “ सिंधू !—”

एका झटक्यासरशीं तिने त्याचा हात उडवून दिला ताड्कन उठून ती जाऊं लागली

त्यानें तिचा हात धरला, ती सोडवण्याचा प्रयत्न करू लागली तेव्हा तो म्हणाला, “ सिंधू, मला क्षमा कर मी अपराधी आहे, पापी आहे, माझं व्यसन तुझ्यापासून चोरून ठेवलं—ही चोरी मी करायला नको होती आधीं तुला कळत तर इतक वाईट वाटल नसत अचानक कळल म्हणून हा धक्का तुला बसला—”

काहीं न बोलता तिने आपला हात त्याच्या हातातून सोडवून घेतला आणि एक शब्दसुद्धा न बोलता ती तेथून निघून गेली

रत्नाकराचें अत करण विव्दह झालें तसेंच तिच्या मागून जावे असे त्याला वाटत होतें, पण अभिमान आड आला पुन्हा तिनें अपमान केला तर ?

त्याला वाटलें, एवढी ही तिची तरी का ? पश्चात्तापदग्ध होऊन आपण नाहीं का तिची करूणा भाकली ? मग तिनें असें का झिडकारावें ? कुणाला झालें तरी अभिमान म्हणून असतोच ना ? व्यसनी कोण नाहीं ? आज शेकडो लोक दारू पीत आहेत त्याच्या बायका अशाच पदोपदीं जर त्यांना झिडकारूं लागत्या तर त्याचा ससार नसता का पागला ?

न पुजलेली देवता

त्यानें मनाचें समाधान करून घेतलें—रागावेल दोन दिवस, पुढें येईल आपोआप ताळ्यावर !

त्याने आपल्या मित्राची उदाहरणें पाहिलीं होतीं त्याच्या बायका अशाच पहिल्यापहिल्यानें नाराज होत होत्या आता चागल्या सुखा-समाधानानें नादताहेत !

तो दिवाणखान्यात आला चौफेर नजर टाकली त्याला दिसून आलें, की देवीच्या मूर्तीपुढे दिन्बाबू उभा होता

जवळ येईपर्यंत दिन्बाबूने त्याला पाहिलें नाहीं ज्यावेळी पाहिले त्यावेळीं दिन्बाबू म्हणाला, “ माफ करा, या मातृमूर्तीन मला वेड केल आहे कुठून मिळाली ही तुम्हाला ‘ या एवढ्या मूर्ती तुम्हीं चागल्या रचून ठेवल्या आहेत आणि हीच तेवढी का खाली पडून राहिली होती ‘ ”

“ त्याला कारण आहे, ” रत्नाकर म्हणाला, “ कलेच्या दृष्टीने ही मूर्ती चागली असेल, पण तिची मूलभूत कल्पना मला आवडली नाहीं शक्राच्या छातीवर नाचणारी ही त्याची पत्नी मला तरी तिरस्करणीय वाटते आमच्याकडे कुठंही अशाप्रकारच शकरपार्वतीच चित्र तुम्हाला आढळून येणार नाहीं तुम्हा बंगाली लोकाना तें मोठ पूजनीय वाटत आणि म्हणूनच जग तुम्हाला ‘ बायके ’ म्हणतं नवऱ्याच्या छातीवर नाचणाऱ्या बायकोची तुम्हीं पूजा करता, म्हणूनच तुम्हीं असे बायके बनला आहात महिषासुरमर्दिनी आमच्या परिचयाची आहे, पण ही पतिमर्दिनी काली तुम्हालाच लखलाभ होवो आम्हाला ती त्याज्यच वाटते ”

दिन्बाबू रत्नाकराच्या तोंडाकडे सारखा पहात राहिला त्याच्या भाषणाचा भावार्थ त्याला कळत होता, पण त्याच्या बोलण्यातली खोच त्याच्या कविहृदयाला डाचत होती

पहिली शपथ

तो म्हणाला, “ रत्नाकर, आज तुझी वृत्ति अशी बदललेली का ? कुणाचं मन तू कवीं दुखवीत नाहीस अशी तुझी प्रख्याति आहे—माझा अनुभवही तसाच आहे आज तू जें बोलतो आहेस ते स्वाभाविक नाहीं. ओढूनताणून वाणीतून तू वीष ओकतो आहेस ! का ? ”

रत्नाकर स्तब्ध राहिला त्याची चूक त्याच्या ध्यानीं आली सिंधू-वरचा राग तो दिन्बाबूवर काढीत होता

मोठमोठ्याने हंसत तो म्हणाला, “अरे बेव्या, ती नुसती यष्टा केली मी ! तू किती चिडतोस ते मला पहायचं होत मी या मूर्ती इथं गोळा केल्या आहेत—त्यात भाविकपणाचा अंश आहे असं जर तुला वाटत असेल, तर ती तुझी चूक आहे कलापूर्ण चित्र दिसलं, मग ते दगडाच असो की कागदाच असो, ते सग्रीही ठेवण्याचं मला वेड आहे यापलीकडे दुसरं काही नाही, चहा घेतोस का थोडा—” असे म्हणून त्याने टेबलावरची घटा वाजविली

आलेल्या गड्याला चहा आणायला सांगून त्याने दिन्बाबूला बळेंच खुर्चीत बसविलें

दिन्बाबू विमनस्क झाला होता रत्नाकराच्या उत्तरानें त्याचे समाधान झालें नाहीं.

त्याच्या दोन्ही खाद्यावर हात ठेऊन दिन्बाबू म्हणाला, “ खोटं बोलूं नकोस माझ्यापासून कशाला चोरून ठेवतोस ? तव मन आज ठिकाणावर नाही स्पष्ट दिसत आहे तुझ्या भाषेवरून काय झाला येईल तें बोलतो आहेस, स्पष्टपणें मला साग, काय झालं आहे ? ”—

“ उगीचच तुझी शका ! ” रत्नाकर म्हणाला, “ तसं काहीच झालं नाही अगदीं रोजच्यासारखाच मी खुर्चीत आहे—रोजच्यापेक्षाही जरा खुर्चीत आहे म्हणेनास—! ”

न पुजलेली देवता

“ रोजच्यापेक्षा ? ” दिनूबाबूने आश्चर्याने विचारले, “ रोजच्यापेक्षा खूप व्हायला अस काय झालं ? ”

“ असा काहीतरी सरळ प्रश्न कर ” हसत हसत रत्नाकर म्हणाला, “ काल आमच्या सागेश्वराच्या देवालय्याच्या पंचकमिटीची सभा होती, तिथे एक मोठा बिकट प्रश्न आला होता अस्पृश्य लोकांची मोठी जोराची चळवळ सुरू झाली आहे सागेश्वराच्या मंदिरात अनधिकृत प्रवेश करण्याचा त्यांनी बेत केला आहे त्यावेळीं कोणत धोरण ठेवायचे याजबद्दल जे माझे विचार मी मांडले ते इतर पक्षांना इतके पसंत पडले, की त्यांनी या बाबतीतील सारा भार माझ्यावर टाकला आहे आणि म्हणूनच मी जरा खुशीत आहे ”

रत्नाकराच्या या उत्तराने दिनूबाबूचे समाधान झाले नाही त्याच्या वाणीतला कोरडेपणा त्याला चांगला जाणवत होता अप्रिय विषय टाळण्याच्या उद्देशाने तो म्हणाला, “ सिव्हाई कुठ आहे ? ”

रत्नाकर मोठमोठ्याने सिव्हा हाका माहं लागला सिव्हा बाहेर आला नाही आत जाऊन उगीचच क्षणभर थांबून पुन्हा बाहेर येऊन तो म्हणाला, “ तिची प्रकृति आज बरी नाही— ”

ते उत्तर देताना त्याची जी धादल होत होती, ती दिनूबाबूच्या लक्षात आल्यावाचून राहिली नाही तिच्या प्रकृतीची हकीगत तो वाटेल तशी बनवून दिनूबाबूला सांगत होता, तोंच त्याची नजर समोर गेली

सिंधू समोर उभी होती, दिनूबाबूने उठून तिला अभिवादन केले “ बसा ना जरा, ” दिनूबाबू म्हणाला, “ आता प्रकृति कशी आहे ? ”

“ प्रकृति आता कशी असणार ? ” सिंधू कठोरपणे म्हणाली, “ माझी प्रकृति आता कायमचीच बिघडली आहे, ती कधीच बरी होणार नाही ! ”

बिचारा दिनुबाबू आश्चर्यचकित झाला. दोघाचीही भाषा ऐकून त्याचा जीव घोटाळ्यात पडला.

“असं काय करता आज तुम्ही दोघंही ? ” दिनुबाबू म्हणाला, “जिवाला जरा विरंगुळा व्हावा म्हणून मी इथं आलों तो तुम्ही दोघंही अशीं विषण्ण बनलेलीं मला तरी समाधान कसं वाटावं ? का म्हणून मी इथं घटकाभर बसाव ? ”

सिंधू शेजारच्या खुर्चावर बसली आणि म्हणाली, “खर आहे तुमच म्हणणं ’ शमा करा—एवढ्या अल्पपरिचयात मी तुमच्याशी ’तक्या मोकळेपणान बोलते आहे, याबद्दल मला शमा करा, पण—हे तुमचे मित्र आहेत—यांच्या कल्याणाची तुम्हाला काळजी आहे, इतर कुणापेक्षाही यांना तुमच्याबद्दल आदर जास्त आहे अस त्यांनी मला पदोपदी सांगितल आहे, हे खर आहे ना ? ”

“सिंधू सिंधू, जीभ ताब्यात ठेव स्नेह कितीही असला तरी कुठ काय बोलाव याचा थोडा विवेक केला पाहिजे ” रत्नाकर उद्गारला

“मग तुम्ही सांगा तर,” सिंधू म्हणाली, “कुणाकडे तरी मला बोलूच पाहिजे साक्षीला कुणीतरी असल्याशिवाय बोलण्यात काही अर्थ नाही, अशीच नाही का ही बाब आहे ? ”

“म्हणजे ? ” रत्नाकर आश्चर्याने उद्गारला “ते तूं याला सांगणार ! ”

“का सांगू नये ? ” सिंधू म्हणाली, “हे तुम्ही अंतरंग मित्र आहेत ना ? याच्यापासून तुम्हीं काही चोरून ठेवात नाही, असं तुम्हीच मला सांगत होता ना ? मग ती गोष्ट यांना माहीत असणारच ? ”

खालीं मन घालून रत्नाकर म्हणाला, “तेवढंच याला माहीत नाही ! ”

“अस्म ? ” एवढा एकच उद्गार काढून सिंधू स्वस्थ बसली

न पुजलेली देवता

पतीपत्नीचें तें भाषण ऐकून दिनूबाबू बुचकळ्यात पडला काहींतरी व्यंग आहे आणि त्यामुळे ही दोघें एकमेकावर नाराज झालीं आहेत, एवढा अदाज त्याला आला

सिंधूकडे वळून तो म्हणाला, ‘क्षमा करा, मला परका समजू नका तसच काही असल-सकट असल-अडचण असली-तर त्याच्या प्रतिका-राचा मी प्रयत्न करीन ’’

ताडकन् उठून सिंधू म्हणाली, “ होय ना ? तर मग यांना एका व्यसनापासून सोडवा—”

रत्नाकराने चटकन् सिंधूच्या तोंडावर हात धरला एका हातानें तो हात लोटून दुसऱ्या हातानें त्याचा दुसरा हात धरून सिंधू म्हणाली, “ त्यांना या व्यसनापासून सोडवा कालच मला कळलें-यापूर्वी मला शंकासुद्धा नव्हती-हे दास पितात हे तुम्हाला माहीत आहे ? ”

‘ सिंधू, सिंधू ’ म्हणून रत्नाकर सारखा ओरडत होता, तसतशी ती आपला आवाज जास्त जास्त चढवीत होती

दिनूबाबू उठून उभा राहिला आणि रत्नाकराच्या खाद्यावर आपले दोन्ही हात ठेऊन म्हणाला, “ क्षमा कर मित्रा ! पण माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे तू मला परका मानीत नाहीस, आजवर मीही तुझ्याशीं अभिन्न हृदयत्वानें वागत आलों आहे देवी सांगते तें खरं आहे का ? ”

रत्नाकर झटकन् खाली बसला दिनूबाबू सिंधूकडे वळून म्हणाला, “ देवी, ईश्वर तुझ रक्षण करो, तुझ रक्षण करण माणसाच्या हातीं नाही. त्यातून माझ्यासारख्या दुबळ्या कवीला तर तें असाध्य आहे ”

पुढे काहींच न बोलता दिनूबाबू एकदम निघून गेला.

रत्नाकराचे हृदय गहिवरून आले आगणाला कुणी पाहील याची कल्पनासुद्धा मनात न आणता तो दोन्ही हात तिच्या कंठाभोवतीं टाकून

पाहिली शपथ

म्हणाला “ सिधू, मला क्षमा कर, आजपासून मी दारूला स्पर्शमुद्धा
करणार नाही ”

सिधूचें हृदय आनंदानें भरून आलें गहिंवरलेल्या आवाजानें ती
म्हणाली , “ मला क्षमा करा. अज्ञानानं आज मी आपली उपेक्षा केली ”

रत्नाकराचें अत करण फुलून निघालें होतें सिधूलाही आनंद झाला
हंता तिला वाटलें, दिनूबाबू उगीच म्याला.

प्रकरण ६

कोळणीचा उपदेश

त्या दिवशीं दीनबाई येईल अशी सिंधूला कल्पना होती—कदाचित् ती आलीही असती, पण सिंधूचें मन इतकें उतावीळ झाले होतें, की तितकी वाट पाहण्याचे धैर्य तिला राहिले नाही ती तडक दीनबाईच्या घरीं गेली

सिंधू आल्याचें पाहून दीनबाईला आश्चर्य वाटलें—म्हणजे सिंधू दीनबाईच्या घरीं कधीं जात नसे असे नाही, तरी आधीं ठरल्याशिवाय यापूर्वीं कधीं ती दीनबाईच्या घरीं आली नव्हती

वासाच्या ग्लासाची दीनबाईला आठवण होती त्या प्रकाराचा काहीं तरी संबंध असावा अशी तिला शका आली

झालेली सर्व हकीकत सिंधूने दीनबाईला सांगितली, शपथेचीसुद्धा हकीकत सांगितली—त्यावेळीं ती अगदीं स्तब्ध राहिली

सिंधू म्हणाली, “ मला धक्का बसला होता, पण हा असा शेवट गोड झाल्याने मला आनंद झाला तो आनंद कुणाकडे तरी व्यक्त करावा म्हणून मी तुमच्याकडे आले मला वाटल, तुम्हालाही आनंद होईल पण तुम्ही अशा गंभीर का ? ”

दीनबाई म्हणाली, “ वेढी आहेस बेटा, दारुड्याच्या शपथावर का विश्वास ठेवतात ? तुझ्या नवऱ्याला मी दारुड्या म्हणते म्हणून रागावून नकोस—दारु विकाराचा माझा धदा आहे—दारु विकण्याच्या धंद्यात जे, जवर फायदा होतो त्याच्यावरच मला सुस्थिति आली आहे—म्हणूनच

कोळणीचा उपदेश

दारू पिणारा म्हणजे काय याची मला चांगली कल्पना आहे—तुला ती कल्पना नाही केव्हाही मोठा माणूस असो, कितीही विद्वान असो, कितीही प्रेमळ असो, त्याला दारू जडली, की त्याचा सैतान व्हायचा हे ठरलेलच आहे रत्नाकरान शपथ घेतली म्हणून तुला आनंद झाला का ? बेटा, कसली घेऊन बसली आहेस दारूच्या शपथ ! एका दारूच्या घोटाबरोबर असल्या हजारो शपथा सहज विरघळून जातात, हे तुला अजून नाही का माहीत ? कितीतरी दारूच्याना मी पाहिले आहे ते दारूडे तसे आहेत म्हणूनच ना आम्ही गबर झालो आहोत ? ”

सिंधू तटस्थपणाने तिच्या चेहेऱ्यामडे पहात उभी राहिली होती तिचा आनंद विरघळून गेला होता दीनबाईवर तिचा विश्वास होता, म्हणूनच तिने सांगितलेले अनुभवाचे बोल ऐकून तिला पुन्हा थक्का बसला

तरीही तिचे मन कुठे तरी कोपऱ्यात आनंदाने डुलत होते तिला वाटले, दीनबाईने पाहिलेले दारूडे तसे असतील—पण रत्नाकरदेखील तसाच निपजेल कशावरून ?

ती म्हणाली, “ अस जर आहे तर तुम्ही दारू विकायचा धंदा करता का ? का नाही आपलं दारू दुकान बंद करीत ? ”

“ बंद केल असतं दुकान, पण बरजोर आहे ना ? त्याला काहीबरी उद्योगवदा पाहिजे ना ? अजून त्याचं लग्न व्हायचं आहे उद्यां त्याचं लग्न झालं म्हणजे त्याचाही संसार वाढणार तो चालायला हवा ना ? इतकी वर्षे हा धंदा करीत आले—आज एक दोन पिढ्या झाल्या म्हणा ना—तो धंदा आता टाकायचा कसा ? आणि तो धंदा टाकून दुसरा धंदा करायचा कोणता ?—”

“ माफ करा मी आपल सहज बोललं नुसत वाटलं म्हणून बोललं. त्याच्यापलिकडे माझ्या त्या बोलण्याला काही अर्थ नव्हता पण मी अशं

न पुजलेली देवता

विचारतें, अगदीं सगळेच दाखडे शपथा मोडतात, त्यांत एक तरी अपवाद नाहीं का निघत ? ”

“ नाही, नाही, नाही ! ” दीनबाई ओरडली, “ पोरी, उगीच खोटा समज करून घेऊ नकोस—मनाला फसवून घेऊं नकोस—गैरमावध राहू नकोस आणि दाखड्याच्या शपथावर विश्वास ठेवूं नकोस तू जे वर्णन केलस त्यावरून तुझ्या नवऱ्याची ही संवय काहीं नवी असलेली दिसत नाही बहुतेक ही कमाई त्यानं विलायतेत केलेली अमावी आणि ही जर इतकी जुनी असली तर मात्र—” तिने गंभीरपणाने नुसती मान हलवली

त्या दोघी बोलत असता खालून आवाज ऐकूं आला, ‘ पापलेटा घ्या पापलेटा गो ! ’

दीनबाई धावतच खिडकीकडे गेली आणि तिने कोळणीला वर बोलावले कोळणीनें खालूनच खूण केली कुणी दुसरे गिऱ्हाईक आले होते दीनबाई येऊन जागेवर बसली, तेव्हा सिध्द म्हणाली, “ इतका हा रोग असाध्य आहे का ? की मी मावध राहावं म्हणून तुम्ही मला नुसत भेवडावता आहात ? ”

“ वेडे पोरी ! ” हळू हळू तिच्या पाठीवर हात फिरवीत दीनबाई म्हणाली “तुला खोट मागण्यात मला आनंद का होतो ? नाही बरं पोरी, नाही मोठ कठीण आहे हे काम मी सगळ्याप्रकारचे दाखडे पाहिले आहेत पण कुठल्याही दाखड्याची दाख सुटलेली अजून पाहिली नाही—आहे, सुटली आहे, नाही असं नाही, अशीं एक दोन उदाहरण मला माहीत आहेत, पण त्याला कारणही तशीच भयंकर व्हावी लागतात चांगलेच धक्के बसावे लागतात जिवाची अद्दल घडावी लागते त्या माणसाला थोडे काळीज असाव लागतं—”

कोळीण दारात आपली पाटी उतरीत उभी राहिली होती त्या बोलत आहेत असें पाहून तिनें त्यांना विक्षेप केला नाही दीनबाई पुढें म्हणाली,

कोळणीचा उपदेश

“ आता एकदा त्याचा धीर चेपला तो दारू पितो हे तुला कळलं आहे अजूनपर्यंत तो चोरून पीत होता आता नाही चोरून प्यायचा आता पिईल तो सरळ तुझ्यासमोर येऊन कुणी सागाव, कदाचित तुझ्यावर हातही टाकील !— ”

“ अगदी ताज्या आहेत पापलेटा ! ” कोळीण हळूच म्हणाली, “ कुठल्या दारूच्याची गोष्ट बोलता बाय ? ”

“ या आमच्या कर्मक्या चालल्या आहेत ” दीनबाई म्हणाली

“ या बाईचा नवरा दारू पितो होय ? ” कोळीण म्हणाली, “ टाकील बर बाय, तुझ्या अगावर हात टाकील, मारील, बडवील—मला आहे अनुभव तो ! माझा नवरादेखील दारू पितो आणि पिऊन आला म्हणजे मार घर डोक्यावर घेतो ” बोलत असताना ती टोपलीतील मासे काढून दीनबाईला दाखवीत होती आणि दीनबाई ते उलथून पालथून पाहात होती

कोळणीचे बोलणे सुरुच होते, “तुला ठाऊक नाही बाय, शपथा घेईल, शपथा! देवधर्माच्या शपथा घेईल! पोराबाळाच्या शपथा घेईल! गळ्यावर हात ठेवूनदेखील शपथा घेईल प्रेमात येईल काही खर मानू नकोस बरं बाय ! आज शपथ घेईल आणि उद्या पिऊन येईल माझा नवरा असंच करतो बघते बघते मी आणि धरून चागला बडवते—”

“ नवऱ्याला ? ” सिंधू थक्क होऊन म्हणाली

“ हो, हो, नवऱ्याला ! ” कोळीण म्हणाली “चागला बडवते, तेव्हा कुठ शुद्धीवर येतो पोटात दारू गेली, की नवऱ्याच नवरेपण राहत कुठ ! मग त्याच्याकडे पहायची एकच दृष्टी दारूच्या म्हणून उतरली म्हणजे मग हव तर नवरा म्हणून पाय वरावे—पण पितो आहे दारू, तोपर्यंत दारू उतरायला उपाय एकच !—” तिने हाताने बडवण्याची खूण करून दाखवली

सिंधूचे काळीज यरथरून निघाले मारायचे ? नवऱ्याला मारायचे ? दारू पितो म्हणून ? नवऱ्याला ! म्हणूनच हे लोक असे राहिले आहेत.

न पुजलेली देवता

मुसस्कृत आणि अमस्कृत लोकात फरक तो हाच कसे हिचे हात नवऱ्याला मारायला वहातात ? कोळीण नव्हे का ती ! मित्रूला वाटले, जातच मेठी आउदाउ मारीत असेल कदाचित कशाला खोटे सांगेल ?

मासे देउन कोळीण निघून गेली तेव्हा दीनबाई म्हणाली, “ ऐकलस मित्रूवेन, ही कोळीण सांगते ते माहीं खोट नाही मी तरी आता तेच सांगितल ना ? शपथेवर विश्वास ठेवू नकोस शुद्धीवर आले, की शपथा घेतात आणि शुद्ध गेली की शपथा विसरतात ती म्हणते ते काही खोट नाहा बडवतच पाहिजे अशा लोळाना ! अगदी नवरात्रिवरा हे काही पुद्धा न पाहाता ! तर कुठ आले तर शुद्धीवर येतील—”

दीनबाई अगदी गभीरपणाने बोलत होती—पण मित्रू गारठत्यासारखी झाली होती

इकडल्या तिकडल्या गोष्टी काहा वेळ झाल्या आणि मित्रू घरी निघून आली

रत्नाकरही घरी आला होता तो वाट पहातच होता ती आलेली पाहाताच वावतच तो तिच्या खोलीत गेला आपलें दोन्ही हात त्याने तिच्या अगाभोवतीं टाकले आणि ओसटत असलेल्या प्रेमान्या नजरेने तिच्याकडे पहात तो म्हणाला “ मित्रू, किती अभागी मी तुझ्या डोळ्यातल्या दारूच्या कैफान बेहोष झालो असता ती तमली दारू मला का आठवावी ? माफ कर, मला विलायतेत हे व्यसन जडलं तिथ ते व्यसन म्हणून समजल जात नाही रोजचा व्यवहार म्हणून पत्करल पण आता ते अनावर होऊन बसल कालची गोष्ट अगदी विसरून जा आता तम पुन्हा काहीं घडेल अशी शंकासुद्धा मनात आणू नकोस ”

“ एवढ सांगितल्यावर मला शंका कशी येईल ? ” मित्रू सद्गदित स्वराने म्हणाली.

बोलत असताना तिच्यासमोर दीनबाई दिसत होती कोळणीचा तो हातवाराही दिसत होता

“मन मोठ वाईट आहे पूर्वी काही माहीत असत तर नसतं इतकं वाईट वाटलं अचानक पाहिलं म्हणून मला वक्का बसला, पण आता ती भीति पार गेली,” ती म्हणाली

तिच्या तोडावर हात ठेवून रत्नाकर म्हणाला, “भीतीच आता नाव काढू नकोस ‘गेली’ असदेखील म्हणू नकोस तें स्वप्न होत स्वप्ना-इतकीच त्याची किंमत—” दोघेही आनंदाने उचंबळून एकमेकाकडे पहात राहिली—त्यातच सिध्दच्या जाणीवेचा लय झाला

क्रित्यक दिवस असेच गेले रत्नाकराच्या तोंडाला कधी दाख्खा वाससुद्धा आला नाही

प्रकरण ७

समोरासमोर

त्या दिवशी पुन्हा रत्नाकराची ऑल इंडिया कॉग्रस कर्मटी भरली हाता सारी मंडळी मोठ्या रंगात होती.

दिनूबाबू आला नव्हता की त्याला बोलावले नव्हते, हें खात्रीने सागता आले नसते पण तो गैरहजर होता एवढे मात्र खरे

त्या बैठकीला अर्थातच सिंधू हजर नव्हती दिनूबाबू आला असता तर त्याने, ती यावी म्हणून आग्रह केला असता—आणि मग ती आली असती

दिनूबाबू हजर असे त्यावेळी सिंधू बैठकीला हजर असे पण ज्या ज्या बैठकींना दिनूबाबू हजर नसे त्या बैठकींना तिला कुणी बोलवीतही नसे आणि ती येतही नसे

त्याप्रमाणे आजच्या बैठकीला ती हजर नव्हती काय असेल ते असो, त्या दिवशीच्या बैठकीला प्रत्येकाचा तोल थोडा थोडा सुटत चालला होता विशेषत वसंतराव घारपुरे आणि रसिकलाल हे दोघे तर फारच रगात आले होते त्यांनी रत्नाकराला जोराचा आग्रह सुरू केला रत्नाकर घाबरत होता ‘मी आता सोडल आहे’ म्हणून सागत होता पण वसंतराव म्हणाला, “कुणाला सागतोस हें रत्नाकर ? दुसऱ्या कुणाला फसवायच असल तर फसव, पण परवाच तू आणि मी जर ताजमहाल हॉटेलात जाऊन चागली एक बाटली खलास केली आहे, तर आता तुझ्या या शपथेच्या हक्कितीवर मी कसा विश्वास ठेवीन ? रसिकलाल, फोन तर कर—

आपल्याला पांढू पाहिजे पांढू आल्याशिवाय कांही बैठक जमायची नाही ”

वसंतराव बोलत असता रत्नाकर सारखा आतल्या दाराकडे वळून वळून पाहात होता वसंतरावाचें बोलणे मिथूला ऐकू जाईल या भीतीने ते अगदी अर्धमेला झाला होता

पण आता ऐकू जाण्याचा तरी काय उपयोग होता ? रसिकलालनें जाऊन फोन केला होता—त्याला फोन करूं नको म्हणण्याचे धैर्य रत्नाकराला झाले नाही—पांढू यायला निघाला होता—बैठक बसणार होती आणि जे व्हायचे ते होणारच होते

मिथूची भीती बाळगण्याची आता जरूरीच राहिली नव्हती रत्नाकराने मनाचा निश्चय केला काय होईल ते होवो—शपथ घेतली असताही आपण चोरून सारे प्रकार चालवले आहेत—ही चोरी तरी आता किती दिवस करायची ? जे व्हायचे ते आता सरळ सरळ होऊन जाऊ दे

रसिकलाल म्हणाला, “ तो तुझा बगाली पागल यायचा नाही ना आज ? त्या दिवशीं ग्रीन्समवे काय (मुल्यान आमची निराशा केली ! आपण ग्यायला नाही तो नाहीच पण रत्नाकरालासुद्धा पिऊ दिल नाही माझ्यासमोर पिऊ देणार नाही म्हणाला ! ”

वसंतराव म्हणाला, “ म्हणूनच मी त्याला सांगितलं, की तू निघून जा, तर लेकाचा निघूनही जाईना असलं काही तरी पाहिलं, की आपल्या पायाची तिडीक मस्तकाला जाते साऱ्या बैठकीचा विरग केला वेष्टान ! ”

बाहेर मोटारीचा आवाज ऐकू आला आणि सर्व साहित्यानिशी पांढू वेटर आपली मडळी घेऊन हजर झाला टेबल माडण्यात आले आणि बशा, काटे, चमचे टेबलाचे टेबलाचा ताबा आवी वसंतरावानी घेतला एका बाजूला काटा, एका बाजूला सुरी आणि वर चमचा ठेऊन ‘ पशु-क्षणम् । परिस्तरणम् । ’ म्हणायला जेव्हा त्याने सुरवात केली त्यावेळी हशाचा कल्लोळ उडाला वसंतराव हसत हसत म्हणाला, “ हव तर पति-

न पुजलेली देवता

ताना पावन करणारी ही श्रावणी म्हणा, नाही तर श्राद्ध म्हणा, पण आता आपण हा जो संकल्प सोडला आहे, त्यान्यापासून एक रसभरही माग हटणार नाही ।”

सारी मडळी आपापत्या जागेवर बसली चादीच्या चिमळ्यानीं उचल लेले बर्फाचे खडे ग्लासात पड लागले, आणि त्याच्या बरोबरच सोनेरी पाणी आणि सोडावाटरच्या गंगा वाहू लागल्या

दिवाणखान्यातील गटबड ऐकून सिव् दाराशीं येऊन उभी राहिली होती तो देखावा पाहताच ती स्तमित झाली—तरीही तिला थोडीशी आशा होती इतर माही का करीनात, जोपर्यंत रत्नाकर स्वतः पीत नाही तोपर्यंत बाकीच्यांना त्यान पाजली तर काहीं हरकत नाही

सोनेरी पाण्याचा ग्लास रत्नाकरापुढे ठेवण्यापूर्वी पाहू एक क्षणभर थांबला. त्याची नजर दरवाजाकडे गेली अगदी रडकुडीला आलेल्या सिधूचा चेहेरा त्याला दिसला—आणि त्याने चटकन आपला हात मागे घेतला

वसंतराव मोठ्याने ओरडला, “ काय झाल पाहू ठेव ना ग्लास त्याच्या-पुढे घरच्या यजमानाने संकल्प सोडल्याशिवाय पाहुण्यांना कवीं सुरवात का करता येते ? काही दिवस एकाद्या वेदशाळेत जाऊन शिक्षण घेऊन काहीं अगदी वैदिक—पद्धतीने झाल पाहिजे अरे, हें सोमपान आहे या सोमपानासाठी ऋषीमुनींच ऋतू—पण इतर देवतासुद्धा जिभत्या चाटूत असतात वेदांचे अध्ययन केल नाहीस की नाही तू, त्यामुळे असा हा घाबरतोस ! अरे हा विधि वैदिक आहे अगदी पूर्णपणे सनातनी आहे आमचं एकच म्हणणं आहे वेंकट वेदाज! वेंकट वेदाज ! !”

पाहूने रत्नाकराच्या चेहेऱ्याकडे पाहिले रत्नाकर म्हणाला, “ माफ करा बाबानो, तुम्हाला जे करायचं असेल ते खुशाल चालू दे इय माझ्या घरी तरी मला संकटात घालू नका ”

समोरासमोर

“ वा रे मर्द ” रसिकलाल ओरडला, “भीतोस कुणाला? काय यापूर्वी इथ बैठका झाल्या नाहीत? मग आताच का माग सरतोस? बायकोला भीतोस? पदर घे डोक्यावरून! मर्दामारखा मर्द तू, दार पिण्यासाठी बायकोला भितोस? माझी बायको असती आणि तिन मला नको म्हटल असत—दारू पिऊं नको म्हटल असत—तर मी तिला लाय मारून घालवून देऊन दुसरी बायको घरात आणली असती मर्दान्या वच्च्या, भीतोस काय? घे नो ग्लास आणि लाव तोडाला ”

बरजोर ओरडला, “ पाड, ठेव तो ग्लास शेटच्यापुढे! घरचा शेट जर पीत नाही तर आम्हाला तरी काय करायच आहे! आणि कशाला आणलास हा सारा सरजाम? शेट पीत नसेल तर दे सार गिडकांतून बाहेर फेकून खातालि रस्त्यावरचे भिकारी! काय नुसते जेवायला आलो आहोत आम्ही? काय जेवण नाही आमच्या घरी म्हणून आलो आहोत? अरे बाबा, घटकाभर मजा करायची तर सर्वांनी एका तोडान खाऊ पाहिजे एका तोडान प्यायला पाहिजे ”

पाडने पुन्हा रत्नाकराच्या तोडाकडे पाहिले आणि एकदा आतल्या दरवाजाकडे नजर दिली मिथू दगडाच्या पुतळीसारखी तटस्थ उभी होती तिची केविलवाणी मुद्रा यावेळी नाहीशी झाली होती कमलाच विकार तिच्या चेहेऱ्यावर दिसत नव्हता

“ वर तर, ” रत्नाकर म्हणाला, “ तुम्हा सर्वांचे म्हणण मोडण माझ्या गृहस्थवर्माला शोभणार नाही, म्हणून उगीच आपला ओठाला स्पर्श करतो पाड, दे तो ग्लास इकडे ”

पाडने ग्लास रत्नाकराच्या हातीं दिला नाही—बाजूला ठेवला आणि तो दुसरे जिन्नस आणण्यासाठी निघून गेला

रत्नाकराने ग्लास उचलून तोडाला लावताच एक वारीकशी फिकाळा त्याला ऐकू आली तो आवाज सिध्दाचा होता हे कळण्याइतका त्यावेळी तो शुद्धीत होता

न पुजलेली देवता

पण त्यानें दरवाजाच्या बाजूला मुद्दाम पाहिलें नाहीं ग्लास उचलून तोडाला लावला आणि एकदम रिकामा करून खाली ठेवला

सारी मडळी मोठ्या खुशीत आली होती विजयजिगीषेने तर होवून पसंतराव आणि रमिकलाल ग्लासावर ग्लास खाली करीत होते बिचारा डि कॅस्टा मात्र ग्लास तोडाला लावून उगीचच 'सिप' करीत होता रसिकलाल ओरडला, " थाबलास का रत्नाकर ? उचल तो ग्लास पाड, भर त्याचा ग्लास चल, उचल, लाव तोडाला ! "

वसंतराव आणि रमिकलाल ' चल उचल लाव तोंडाला ' असे सारखे ओरडत होते

रत्नाकरानें ग्लास उचलला आणि तोडाजवळ नेला—तोच सिंधू बाणा-सारखी येऊन त्याच्यासमोर उभी राहिली आणि कडाडणाऱ्या आवाजानें ओरडली " काय चाललं आहे हें ' "

तो नवोढा स्त्रीचा उद्गार नव्हता ती कुणातरी गृहस्थाची सुशिक्षित मुलगी बोलत नव्हती ती रत्नाकराची पत्नीही त्याला विरोध करीत नव्हती दिनूबाबू तिथे असता तर त्याला सिंधूच्या ठिकाणी मातृमूर्ति दिसली अमती !— उनाड मुलाला कडाडून बजावणारी प्रत्यक्ष आई उभी राहून त्याला ताळ्यावर आणीत असलेली दिसली असती

तिचे ते उद्गार ऐकून त्याने ग्लास तर खाली ठेवला नाहींच, पण तो पाडला ओरडला " और लाव "

बिचारा हुकुमाचा ताबेदार ! विहस्की आणि सोडावॉटरच्या बाटल्या घेऊन आला त्यानें ग्लासात दोन्ही जिनसा ओतल्या पुन्हा रत्नाकराने ग्लास तोंडाला लावला हे पाहून सिंधू म्हणाली, " शपथेची आठवण आहे का ' "

तिच्याकडे न पाहताच रत्नाकर म्हणाला, " शपथ मनाशीच घुऊन गेली ऐकलस ' शपथ घुऊन गेली आता पुन्हा उद्या दुसरी शपथ घेऊ आणि दररोज घेतलेल्या शपथा दररोजच्या दररोज घुऊन टाकूं.—"

समोरासमोर

कांहीं न बोलता सिधू अगदी सथपणें घरात गेली आणि तिनें धाड-
कन् दरवाजा लावून घेतला

“ शाबास मर्दा ” “रसिकलाल ओरडला, अशीच या बायकाची खोड
मोडली पाहिजे जीते रहो बेटा ।”

ग्लासावर ग्लास उडू लागले आणि मडळीं रंगात येऊं लागली

पाडू एका कोपऱ्यात जाऊन डोळ्याच्या टोकाला आलेले आपले अश्रु
आगळ्यानें पुशीत होता

प्रकरण ८

पुढारी पांडू

शेवटीं एकदाची ती चळवळ सुबईपर्यंत येऊन पोहोचली आणि पाडल्या त्या चळवळीत भाग घेणे भाग आले

सान्या महाराष्ट्रात खळबळ उडाली होती अस्पृश्यांनी मंदिर-प्रवेश करण्याच्या बाबतीत सनातन्याचा जरी विरोध होता तरी उच्च-वर्णीयातल्या काहीं समजस व्यक्त अस्पृश्यांना पाठिंबा देण्यासाठी लोकप्रियतेला पायदळी तुडवून चळवळीत भाग घेत होत्या

डॉक्टर आंबेडकरसारखा, हिंदुस्थानाप्रमाणेच हिंदुस्थानच्या बाहेरील जगाला, आपल्या विद्वत्तेने दिपवून टाकणारा एक कोरुणचा महार अनभिषिक्त राजाप्रमाणे या चळवळीवर आपली पाखर पसरीत होता

ठिकठिकाणी सभा भरल्या जात होत्या आणि अस्पृश्यांची एकजूट होत होती

या अस्पृश्यातही सनातनी व्रत्तीचा काहीं गाडुळें होतीच रस्त्यावरील चिखलात वळवळत रहाण्यात गाडुळाप्रमाणेच आनंद मानणाऱ्या या व्यक्ती सनातनी स्पृश्यांना पाठिंबा देऊन डॉक्टर आंबेडकरांना विरोध करीत होत्या

अस्पृश्यातदेखील असे हे दोन तट निर्माण झाले होते सनातनी उपाध्येशाही कंबर कसून या चळवळीला तोंड देण्यासाठी जी सज्ज राहिली होती, त्यांना पाठिंबा देण्यासाठी सुविद्य आणि सुसंस्कृत म्हणणारे नव्या पिढीतील तरुण लोकही येऊन मिळाले होते रत्नाकर हा अशा लोकांचा पुढारी होता. आणि अस्पृश्यांचा पुढारी पांडू आबेरकर होता

खालच्या दर्जाच्या अस्पृश्यात पांडू आबेरकरचें वजन चागलेच होते. इतर महाराष्ट्या मानानें तो चागलाच सुखवस्तु होता चागल्या वस्तीत

येऊन तो राहिला अस ता तर तो महार आहे किंवा त्याचीं माणसें महार जातीचीं आहेत अशी शंकासुद्धा कुणाला आली नसती—इतक्या टाप-टिपीनें त्याने आपला संसार थाटला होता

पण आपल्या जातीला टाकून सवतासुभा करणाऱ्या इतर काही अस्पृश्याप्रमाणें पादरेपेशेपणाची वृत्ति न आणता, मजूर आणि झाडू या नात्याने काम करणाऱ्या अस्पृश्याच्या चाळींतच तो खुषीच्या सक्तीने राहिला होता

दोन्ही गटान्या सभा कुलाव्यापासून परळ-शिवडीपर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणीं भरत होत्या त्या प्रत्येक सभेतून चिडलेल्या अस्पृश्याची वेफाट पण सडेतोड अशी भाषणे होत होती, आणि त्यावेळीं पाडूला सर्वांचीं धोरणे राखून समतोल बुद्धीने आणि शांत वृत्तीने ती चळवळ चालवण्यासाठीं सर्वांना योग्य वेळी योग्य प्रकारचा जाळा घालण्याचे अत्यंत विकट काम करावे लागत होते

रत्नाकरालाही अशीच मोठी पचाईत येऊन पडली होती अस्पृश्या निवारणान्या चळवळीविरुद्ध भाषणे वगैरेची आणि सव्याफाळी हॉटेलात पाडूची भेट व्हायची—या योगायोगामुळे तो मनातल्या मनात चूरमार होऊन जात होता सभातून उघडपणे अस्पृश्यावर कोरडे ओढताना इतर पुढार्याचीं नावे घेतली तरी पाडूचा उद्देश करण्याचे तो बुद्धिगुस्सर टाळीत असे तेच मनातनी लोकाना आवडत नसे

सनातनी लोकांचा सारा कटाक्ष होता तो पाडूवर एका मनातन्याने पाडूवर भलभलते आरोप केले तो बाडगा आहे, परवर्सीयान्या हॉटेलात 'वेटर' म्हणून नोकरी करतो, गोमासाचे पदार्थ आपल्या हाताने परवर्सीयाना वाढतो—बिबहुना परवर्सीयाशी अस्पृश्य जातीतील बायाबापव्याचा संबध आणून देण्यात पाडूचा हात आहे असा अन्ध

न पुजलेली देवता

घाणेरडा आणि कुश्रळ आरोप जेव्हां केला गेला, तेव्हां रत्नाकराला पाड्ड्या नावाचा उल्लेख करणें भाग पडलें

पाड्ड्या आणि आपला स्नेह का, पाड्ड्याची माहिती आपल्याला असण्याचें कारण काय, याचा स्पष्ट उल्लेख न करता—कुणावरही अवास्तव आरोप करणाराना पुरावे हातात असल्याशिवाय बेजबाबदार विधानें न करण्याबद्दल—त्यानें आपल्या अनुयायाना मोठ्या समतोल भाषेनें बोलण्याची विनंति केली

रत्नाकराच्या हॉटेलात होत असलेला अनाचार बाहेर आणून त्याची भर सभेंत उघड उघड बदनामी करणें पाड्ड्याला शक्य होते त्यानें तशी बदनामी केली असती तर तिचा परिणामही झाला असता, पण त्यानें तसें केलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर आपल्या गोटापैकीं कुणाही अस्पृश्य वक्त्यानें रत्नाकर किंवा इतर कुणीही सनातनी पुढारी याच्या खाजमी वर्तनाच्या उखाळ्यापाखाळ्या चव्हाड्यावर माडूं नयेत म्हणून तो डोळ्यात तेल घालून जपत होता

त्यादिवशीं सभा झाली होती त्या सभेंत मंदिरप्रवेशाबद्दल पाड्ड्या जे भाषण झालें होतें, त्यात त्यानें प्रच्छन्नपणें, कित्येक सनातन्याचे खाजगी वर्तन—कुणाच्याही नावाचा उल्लेख न करता—चव्हाड्यावर आणलें होतें, यापूर्वीं पाड्ड्याकरवीं अशा प्रकारचा उल्लेख कधींच झाला नव्हता.

या उल्लेखाबद्दल सनातनी मंडळींत आज जोराची चर्चा झाली. पाड्ड्यावर बहिष्कार घालावा, पाड्ड्या हॉटेलात यापुढें आपल्या मंडळीपैकीं कुणीही जाऊं नये, असा वसंतराव धारपुऱ्यानीं मोठा आग्रह चालवला होता. रत्नाकर कोणत्याच प्रकारचें मत देत नव्हता त्याच्या हृदयात धडकी भरली होती. उद्या पाड्ड्यानें आपलें नाव घेतलें आणि चारचौघात आपली अब्रू चव्हाड्यावर आणली तर तोंड दाखवायला आपल्याला जागा राहणार नाहीं, या भीतीनें तो कोणत्याच प्रकारचें मत द्यायला तयार होत नव्हता.

पुढारी पांझ

अशा परिस्थितीत ते हॉटेलात गेले. नित्याप्रमाणे पांझ त्याच्या सर-बराईला हजर झाला. एकमेकांच्या डोळ्याला डोळा द्यायला एकमेक कचरत होते.

त्या दिवशीच्या सभेची जी हकिकत वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली होती, ती हकिकत प्रसिद्ध करताना वर्तमानपत्राच्या रिपोटरानी पांझच्या भाषणाचा रिपोर्ट देताना, प्रत्यक्ष पांझच्या शब्दापेक्षा स्वतःच्या कल्पनाची भरारी जास्त चालवली असल्यामुळे, त्याच्या भाषणाबद्दल जिकडे तिकडे बराच विपर्यास झाला होता आणि त्यामुळेच पांझ मनातल्या-मनात थोडासा शरमिंदा होऊन राहिला होता—म्हणूनच रत्नाकराच्या डोळ्याला डोळा द्यायला त्याला भय वाटत होतें

पांझच्या मनात पुन्हा पुन्हा येत होतें, कीं वर्तमानपत्रात आलेलें भाषण वास्तव नाही म्हणून रत्नाकराची आपण एकाप्रकारें समजूत घालून द्यावी पण रत्नाकराशीं एकातात भाषण करण्याची संधि त्याला त्या घोळक्यात मिळणें शक्य नव्हतें

नित्यक्रम सुरू झाला. सोनेरी पाणीं वाहूं लागलें सोडावॉटरच्या बाटल्या फुटू लागल्या बर्फाचे खडे आत तरंगूं लागले सनातनी मंडळी आपल्या जुन्या आर्य-संस्कृतीबद्दलच्या अभिमानाचे बोजे पाठीवर मिरवित जोरजोराने भाषणें करूं लागली

तीं त्याचीं भाषणे ऐकून पांझ अस्वस्थ झाला होता. चळवळीत प्रत्यक्षपणें भाग घेतल्यामुळे, याच्या भाषणाला उघड उघड उत्तर द्यावें असें पुन्हा पुन्हा त्याच्या मनात येत होते, पण ज्या ठिकाणीं आणि ज्या प्रकारची नोकरी तो करीत होता त्या नोकरीच्या अनुषंगाने तोंडातून एक शब्द काढणें हाही गुन्हा होता. वेटर म्हणजे एक चालते बोलतें यंत्र, त्यानें हंसायचें नाही, बोलायचें नाही, जो हुकूम होईल त्या हुकुमा-

न पुजलेली देवता

वरहुकूम काम बजावायचें, हें त्या यंत्राचें कर्तव्य हॉटेलातील वेटरनें आपल्या ओळखीच्या माणसाशीं जरी नुसते स्मितहास्य केलें तरी तो वेटरच्या र्तव्याला चुकला असे समजलें जाते

अशीच पाडूची स्थिति झाली होती त्याला आत्मसंयमन करावे लागत होते वसंतराव धारपुऱ्याचा जिभेवरचा ताबा पूर्णपणे सुटला होता पाडू समोर दिसत्यासुळें आणि गगोदकाचे पाणी त्याच्या मेढूवर परिणाम करीत असत्याने तो पाडूला उद्देशून वाटेल तसे बोलूं लागला प्रत्यक्ष पाडू समोर असताना, “म्हारडा, म्हारडा,” म्हणून त्याच्या नावाचा उल्लेख उगावेळी वसंतराव करूं लागला त्यावेळीं अगदी चढलेल्या स्थितीतही रत्नाकराला थोडीशी शुद्धी आली

“अस्पृश्य म्हणजे देखील माणसच आहेत ‘म्हारडा’ झटलेल त्यान ऐकल आणि ‘भटुरड्या’ झणून जर त्यान उत्तर दिल तर तू काय करशील ? ” रत्नाकरानें वसंतरावाला उघड उघड विचारले

“झणेनात लोक भला भटुरडा,” वसंतराव धारपुरे झणाला, “मी आहेच भटजी—तर मग मला त्यावद्दल वाईट कशाला वाटायला ह ! महाराला जर मला ‘म्हारडा’ झणायच आहे तर भटजीला ‘भटुरडा’ झणून त्यान झटल तर मी कशाला रागावू ? पण एवढ मात्र सांगतो, की मंदिरप्रवेशाचा प्रयत्न करण्यासाठीं झणून पाडू जर पुढे येईल तर आमचा नेहमीचा अन्न घालणारा पाडू हा—याची यत्किंचितही जाणीव न धरता त्याच टाळकं शेकायला मी कसर करणार नाही ”

सारी भाागे म्हाठीतच चालली होती झणून वरें होते हॉटेलाचा मालक अँग्लो-म्यान असल्याकारणाने त्याला त्यातील मर्म कळत नव्हते पण काही तरी अवास्तव गोष्टी घडत आहेत अशी त्याला शका आली आणि झणून तो त्या टेबलाजवळ येऊन काटी पेळ उभा राहिला. वेटरच्या

नित्य नियमाप्रमाणें पाडू आपल्या चेहऱ्यावरची रेषा मुळीच न बदलू देण्याचा प्रयत्न करीत होता—तरीही त्याचा चेहेरा बदलत होता हें मालकाच्या लक्षात आल्यावाचून राहिले नाही

हॉटेलचा मालक एकदा पाडूकडे, एकदा रत्नाकराकडे, एकदा रमिकलाल मेहेताकडे आणि अगदी शेवटी वसंतराव धारपुऱ्याकडे पाहात होता त्यावरून त्याला अदाज येत होता, की चाललेल्या चर्चेत पाडूचा काही ना काहीं तरी सवध आहे

बैठक खलस झाली आणि सगळी मडळी जायला निघाली मनावर यत्किंचितही परिणाम होऊ न देता पाडूने प्रत्येकाला उचलून त्याच्या त्याच्या मोटारीत नेऊन घातले नित्याप्रमाणें रत्नाकराला त्याच्या मोटारीतून घरी आणून पोचवले रत्नाकर बोलण्याच्या स्थितीत नव्हता तो जर शुद्धीत असता, तर पाडूने त्याची समजूत घालण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न केला असता

त्या दिवशी पाडूचे चित्त ठिकाणावर नव्हतें त्याच्या हातून पदोपदी चुकून होत होत्या सनातनी लोकांची खाजगी कृष्णकृत्ये चवाळ्यावर आणण्यात आपण मोठी चूक केली असे त्याला वाटत होते तो सार्वत्रिक दृष्टीने जरी आरोप करीत होता, तरी त्या बहुजनसमाजात रत्नाकरासारखा आपला एक अतरंग मित्र आहे याची जाणीव विसरणे त्याला शक्य नव्हतें—आणि म्हणूनच त्याच्या मनाची चमत्कारिक स्थिति झाली होती.

दुसऱ्या दिवशीच्या सभेत ज्यावेळीं कित्येक वक्त्यानी बेफाटपणें बोलायला सुरवात केली त्यावेळीं पाडूने त्यांना आळा घातला ‘सनातनी लोक अमुक करतात’ म्हणून आपण त्याच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढणें केव्हांही न्यायाचें होणार नाही, असें त्यानें इतर वक्त्यांना बजावले. “हक्क मिळवण्यासाठी आपण झगडत आहोत अशावेळीं बहुजन—समा-

न पुजलेली देवता

जाचीं कृष्णकारस्थानें किंवा कृष्णकृत्यें, याचा उल्लेख करण्याची जरूरी नाही” असें पाडून ज्योवेळी उघड उघडपणें सांगितलें त्यावेळी त्याच्या अनुयायांना तें पटलें नाहीं विशेषतः अडरेकर या नावाच्या तडफदार वक्त्यानें पाडूचें हे म्हणणें यत्किंचितही मनावर न घेता सनातनी लोकावर बेफाम कोरडे हाणायला सुरवात केली

बिचाऱ्या पाडूचा नाइलाज झाला अध्यक्ष या नात्याने शेवटचे भाषण करताना तो अतिशय समतोल वृत्तीने प्रत्येक शब्द उच्चारित होता कुणाचेही मन न दुखेल अशी खबरदारी घेत बोलत असताना सनातनी लोकांच्या निशिष्ट प्रकारच्या मनोवृत्तीबद्दल ज्योवेळीं तो बोलू लागला त्यावेळीं पुन्हा पुन्हा त्याचें मन उचल खाऊन रत्नाकराची गोष्ट चवाठ्याबर मांडावी असे सांगू लागलें आत्मसंयमन करणे त्याला कठीण जात होते, पण मित्रभावाशी प्रतारणा करणे त्याच्या बुद्धीला पटेना आणि म्हणूनच ज्या गोष्टी चवाठ्यावर बोलणे शक्य होते तेव्हादयाच तो बोलत होता

त्या दिवशींचे त्याचें भाषण श्रोत्यांच्या दृष्टीने अगदीं मिळमिळीत झाले सभा संपल्यावर मडकेबुवांनीं त्याला त्याची जाणीव दिली तेव्हा तो म्हणाला, “आपण आपल्या कार्यावर नजर ठेवली पाहिजे, सनातनी लोक कसे वागतात किंवा त्याच खाजगी आचरण कोणत्या प्रकारच आहे, हे पाहायची आपल्याला जरूर नाही हिंदू या नात्याने जे हक्क आपल्याला नाकारले जातात, ते हक्क मिळवण्यासाठी जेवढ्या गोष्टी बोलायच्या तेव्हादयाच आपण बोलाव्यात, असें मला वाटत चातुर्वर्ण्य ही वेदांनीं मानलेली सस्था आहे— हे कित्येकाना पटत नाही आर्य म्हटला म्हणजे इथून तिथून सारखा असें आर्यसमाजी लोकांचें म्हणणें आहे पण आपण हिंदू जोपर्यंत चातुर्वर्ण्य मानित आहोंत तोपर्यंत त्यांनीं चार वर्णांपुरतीच दृष्टि ठेवावी आणि नांचव्या वर्णाप्रमाणें आम्हाला मानूं नये, एवढेंच आपण बोलावें ”

पुढारी पांडू

“ हा असला पिळपिळीतपणा काय कामाचा ? ” मडकेबुवा म्हणाले, “ शुन कपाले लगुडप्रहार केल्याखेरीज गत्यतर नाही ठोशास ठोसा हेंच तत्व खरं आहे हे सनातनी लोक उठल्यासुटल्या लोकमान्याच नाव घेतात— यापुढं त्याच्याच हत्यारानं आपण त्यांना फटकावले पाहिजे कुठ त्यांनीं आजवर आमची काळजी घेतली आहे ? खातेन्यात आम्ही लोळत आहोत, डुकरापेक्षादेखील आमची वार्डि स्थिति झाली आहे—यावेळीं कोण आमच्या उद्धाराला धावून आले आहे ? आज आमची आम्हाला जाणीव उत्पन्न झाली आहे आमचे आम्हीच स्वतःच्या उद्धारसाठी झटत आहोंत अशावेळी पदर पसरून भिक्षा मागायची काय म्हणून ? आमच मागण हक्काच आहे, भिकेच नाही ! ”

बिचारा पांडू निराश झाला त्याने एवढेच सांगितलें, “ जस तुम्हाला वाटेले तस बोला पण व्यक्तिविषयक टीका मेहेरबानी करून करू नका काही काही व्यक्तीबद्दल आमच्या हृदयात थोडासा ओलावा आहे त्या व्यक्तीची नाव उल्लेखलीं जावीं अस मला वाटत नाही सनातन्याचीं जेवढीं कृत्यं चवाढ्यावर आणण आवश्यक असेल तेव्हादींच आणा पण कृपा करून कुणा व्यक्तीची नावं मात्र घेऊं नका ”

“ अगदी बावळट आहात झाल ! ” असे म्हणून मडकेबुवा मोठमोठ्याने हसले पण पांडूच्या मनावर त्याचा परिणाम झाला

दुसऱ्या दिवशीं सनातनी लोकांची फार मोठी सभा झाली आणि त्या सभेत अस्पृश्य जर मंदिरप्रवेश करू लागले तर त्याच्या प्रतिकारार्थ काय करावे, याचा निर्णय ठरवण्यात आला

जो उपाय ठरवण्याबद्दल हा ठराव पास करण्यात आला होता, त्याची बातमी वर्तमानपत्रातून येताच अस्पृश्य समाज खवळून निघाला.

प्रकरण ९

चहाचा पेल

दोन्ही बाजूच्या सभांच्या हक्किकती सिव्च्या ऐकण्यात येत होत्या त्याचप्रमाणे त्याचे विकृत रिपोर्ट वर्तमानपत्रातून आल्याने तिच्या वाचनातही येत होते

त्या दिवशीच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे सिव्च्या मनात पाडवद्दल एक प्रकारचा आदर उत्पन्न झाला होता पाड्या रत्नाकराचा स्नेहसवय आहे हे तिला माहीत असल्यामुळे, मंदिर प्रवेशाच्या चळवळीपासून उत्पन्न होणाऱ्या विशिष्ट परिस्थितीबद्दल तिला भीति वाटू लागली होती या झगड्यामुळे दोघाचे वितुष्ट तर येणार नाही ' आणि त्या वितुष्टामुळे पाडू रत्नाकराची बदनामी तर करणार नाही '

निराकरणाचा काल अचानक आला

एके दिवशी पाडू अनपेक्षित रत्नाकराकडे झाला त्यावेळी त्याचा पोषाख अगदी निराळा होता ज्यावेळी रत्नाकराला घेऊन तो आला होता त्यावेळी त्याच्या अंगावर हॉटेलचा युनिफॉर्म होता त्या पोषाखात कुणी त्याला ख्रिश्चनसुद्धा म्हटलें असते पण यावेळी तो अस्सल हिंदूच्या पोषाखात आल्यामुळे सिव्च्या योडे आश्चर्य वाटले

रत्नाकर घरी नव्हता—किंबहुना रत्नाकर घरी नाही अशी सधी पाहूनच पाडू आला होता

पाड्या आदरसत्कार कसा करावा याचा सिव्च्या मोठा प्रश्न पडला. तो आला तेव्हा रत्नाकर घरी नसल्याचें तिने त्याला सांगितले, तेव्हा तो

म्हणाला, “ ते घरीं नाहीत हें मला माहीत आहे आणि म्हणूनच मी आलों आहे मला तुमच्याशीं बोलायचं आहे नव्हे मला तुमची सल्ला घ्यायची आहे माझ्या अतिशय जिव्हाळ्याच्या अशा एका विषयाबद्दल मला तुमची मदत पाहिजे आहे ”

पाडू उभा होता त्याला बसा म्हणावें की न म्हणावें याचा सिव्हाला प्रश्न पडला तो आपण होऊन काही बसेना असे पाहून तिने त्याला बसायचा आग्रह केला तोही माशक झाला वसावे की न वसावे याचा त्यालाही विचार पडल्यासारखें दिसत होते, तेव्हा सिव्हा म्हणाली, “ अगदी सकोच वरून का बसा त्या खुर्चीवर आणि नंतर आपण काय बोलायच ते बोलू ”

पाडू बसला खरा पण त्याचे मन अगदी अस्वस्थ झालें होतें चटकन कुणी पाहिले तर कुणाला काय वाटेल असे पुन्हा पुन्हा त्याच्या मनात येत होते आपल्यामुळे विचारांच्या सिव्हावर दोष येऊं नये, असे वाटून तो म्हणाला, “ मला बोलायच आहे ते उभ्याउभ्याच बोललं तरी होण्या-जोग आहे—”

ते ऐकून “आधी चहा घ्या थोडा आणि मग काय बोलायच ते बोलू” असे म्हणून सिव्हा आत निघून गेली

तो तिथें तसाच काही वेळ बसून राहिला दिवाणखान्यात त्याने इकडे तिकडे नजर टाकली ठिकठिकाणी ठेवलेले पुतळे पाहून त्याला एकप्रकारचें आश्चर्य वाटले महात्मा गांधी, स्वामी श्रद्धानंद, याच्यासारख्या अस्पृश्यता-निवारणाचे व्रत घेऊन लढाऊ वृत्तीने उभ्या राहिलेल्या वीराचे पुतळे ज्याच्या घरात असतात त्याने हे असें का करावे, याचे त्याला आश्चर्य वाटलें

की हा सारा देखावाच होता! पुतळ्याबद्दल विचार करण्याची तरी काय जरूरी होती? रत्नाकर प्रत्यक्षच हॉटेलात येत होता वाटेल तें खात होता पीत होता असें असूनसुद्धा सनातनी लोकांचा प्रमुख म्हणून मिरवीत होता.

न पुजलेली देवता

रत्नाकराचा जेवढा परिचय पांडूला होता, तेवढ्या परिचयावरून तो अंत करणाचा सालस माणूस असावा अशी पांडूची कल्पना होती त्याला वाटले, या सालसपणाचा इतर लबाड लोक फायदा घेऊन या साध्यावृत्तीच्या माणसाला बनवीत आहेत का ?

सिंधू आली आणि एक खुर्ची घेऊन पांडूच्या समोर बसली आणि म्हणाली, “ आता काय तें बोला ”

एक क्षणभरच पांडू थाबला विषयाची सुरवात कशी करावी याचा त्याने ज्या प्रकाराने विचार केला होता तो प्रकार बदलावा असे त्याला वाटले आजूबाजूच्या त्या पुतळ्यांनी त्याच्या मनावर निराळाच परिणाम केला होता

पांडू म्हणाला, “ आमच्या या गडबडीची हकीकत तुम्ही वर्तमान-पत्रातून वाचली असेल सागेश्वराच्या देवाल्याचे रत्नाकरपत हे सरपंच आहेत सागेश्वराच्या देवाल्यात सत्याग्रह करून प्रवेश करावा अस आमच्या जमातीने ठरवले आहे ते मला आपला पुढारी म्हणून मानतात. तेवढा माझी काहीही मत असली तरी ती सारी बाजूला ठेवून बहुमतापुढे मला मान वाचवावी लागते देवळात गेल्याशिवाय देखील आम्ही जगतो आहोत देवाच्या डोक्यावर चार फुले वाहिली किंवा पसाभर तांदूळ टाकले किंवा दमडी दुगाणी ठेवली, म्हणजेच देव प्रसन्न होतो, असं म्हणणारा काही मी नाही देवळात गेल्याशिवाय आज कित्येक वर्षे आम्हा लोकांचे चाललेच आहे की नाही ! आम्ही देवळात जात नाही म्हणून देवान काही आमची पाठ पुरवली नाही, की आमची हाक कानी गेली तर कुणाचे बळीही घेतले नाहीत ! देव म्हणून कुणी जर कुठ असला, आणि आपण उत्पन्न केलेल्या जीवांचे नियंत्रण करीत असला, तर त्याने आमच्याकडेच तेवढा कानाडोळा केला आहे, असं

चहाचा पेला

म्हणण्याची परिस्थिति आहे असं मला वाटत नाही पण हा प्रश्न आहे हक्काचा तुम्हीच तेवढे देवळात जाता—आम्हीं देवळात का जाऊ नये ? देवळें हिंदूंची आहेत म्हणून तुम्हीं म्हणता मग आम्हीं हिंदू नाही का ? एव्हढ्या हिंदूंना जो हक्क आहे तो आम्हाला का नसावा ? आमचा झगडा आहे तो एव्हढ्यासाठीच ! मी जरी या चळवळीत पडलों तरी माझा या कशावरच विश्वास नाही तुम्हाला वाईट वाटेल—पण मी अगदीं स्पष्टपणे सागतो, माझा देवावरच विश्वास नाही मी अगदीं नास्तिक आहे म्हणा ना माझ्या घरात देवघर आहे—म्हणजे—काय देव्हारा आहे—त्यात चार दोन ताऱ्या-पितळेचे, चार दोन दगडाचे असे काहीं देव आहेत माझी आई त्याची पूजा करीत असे माझी बायकोही आज त्याची पूजा करीत असते मी कवीं त्याच्यावर पाणी घातलं नाही, कीं फुलही वाहिली नाहीत माझ मत आहे हे अस आहे पण सार्वजनिकरीत्या मला या भानगडीत पडण भाग आल आहे आणि त्यामुळ मला रत्नाकरपताशी समोरासमोर झगटण्याचा प्रसंग येणार आहे मी तुमच्याकडे आलों तो एव्हढ्याच साठी, कीं हा प्रसंग टाळणं शक्य आहे का ? हा प्रसंग टाळण्याचा काही उपाय ‘ तुम्हाला ’ करता येईल का ? ”

पाइ थाबला ते पाहून सिंधू कितीतरी वेळ त्याच्याकडे नुसती पहात राहिली जसे काही त्याचे बोलणे तिला कळतच नव्हते

भानावर येऊन सिंधू म्हणाली, “ तुम्हाला माहीतच आहे माझी स्थिति काय आहे ती खर पाहिल तर याचा आमचा फार जुना घोरोबा लहानपणापासून आम्ही एकमेकांना ओळखतों पण नुसत्या ओळखीत का कुणाच अंतरंग कळत असतं ? आता हे आमच लग्न झालं, तरी देखील, असं काही आहे, हें तुम्हीं आलात त्या दिवसापर्यंत मला कळलं नव्हतं इथ माणसं येतात त्याच्या बरोबर मारे जोरजोराने चर्चा चालतात त्या

न पुजलेली देवता

माझ्या कानीही येतात पण त्या चर्चेत भाग घ्यायची संधि त्यांनी मला कधी दिली नाही जी माणसं येतात तीं एक प्रकारे वडील माणसं आहेत. मी येऊन दिवाणखान्यात बसले आणि या चर्चेत भाग घेऊ लागले, तर त्या लोकाना तें काहीं आवडणार नाही हें त्यांना माहीत आहे म्हणून ते काय बोलतात आणि काय चर्चा करतात याच्याकडे मीच फारस लक्ष देत नाहीं त्या लक्ष दिलं असत आणि काहीं बोलले असतें, उत्तर प्रत्युत्तर झालीं अमतीं तर मला काही अदाज आला असता तुम्हीं आता हे सांगितलत यानंतर काय करायचं याचा मी प्रयत्न करून पाहीन - ”

पाडू म्हणाला, ‘ एवढेच मला पाहिजे आहे - प्रयत्न केव्हाच समाधान मला पाहिजे आहे प्रत्यक्ष रत्नाकरपताना सागाव अस एक वेळ माझ्या मनात आठ होत पण त्यांना सांगणार तरी काय ? तुम्ही आम्हाला मंदिरप्रवेश करायला परवानगी द्या अस सांगितल आणि त्यांनी नाही म्हटलं, मला झिडकारलं, तर मला किती वाईट वाटेल ! धनी चाकराच का होईना पण त्याच माझ एकप्रकारच लोभाच नातं आहे त्या लोभाच्या नात्याच्या ठिकाणी जर असा झिडकाव जेव्हाचा प्रसंग आला तर मला मरणप्राय दुःख होईल म्हणून मी हे तुमच्याकडे बोललो तुम्ही प्रयत्न करून पहा जुळल तर ठीक, नाही जुळल तर जसा योगायोग असेल तसे होईल ” असे बोलून पाडू उठला आणि म्हणाला, “ मी आता येतो एकदोन दिवसात सबड झाली तर येऊन जाईन किंवा रुदाचित येणारही नाही तुम्ही प्रयत्न कराल एवढी खात्री मला आहे तेव्हा माझ्या समाधानाला पुरेस आहे ”

बसल्या जागेवरून न उरता सिंधू म्हणाली, “बसा खाली !” पाडू बसला असें पाहून ती म्हणाली “मला जें काहीं करायचं ते मी करीन— पण त्याचा काहीं उपयोग होईल अस मला आज तरी वाटत नाही.

चहाचा पेला

पुरुषाच हे अस आहे आपले बाहेरचे व्यवहार ते सहसा घरी बायकाना सागत नाहीत आपल्या व्यवहारात बायकानी लुडबूड करावी हे त्यांना खपत नाही, तरीपण मी चढावाच धोरण घेऊन या बाबतीत प्रयत्न करून पाहीन पण त्याच्या पूर्वी मी तुम्हाला चहा घेतल्याशिवाय इथून जाऊ देणार नाही ”

ती असें बोलत आहे तोच आतून आचारी चहाचा ट्रे घेऊन आला आणि त्याने तो समोरच्या टेबलावर ठेवला

सिंधूने चहा तयार करून दोन पेले भरले आणि एक पेला पाझच्या हाती देण्यासाठी ज्या वेळी ती पुढे गेली त्या वेळी पाझ नुसताच पाहात राहिला खस्फून ओरडून सिंधू म्हणाली, “ ग्या ना चाहा! पाहाता काय ? ग्लास भरून देता त्या वेळी ती घेणारे असच का माग पुढ करीत असतात?—” त्या तसत्या प्रसंगीमुद्धा पाझच्या चेहेऱ्यावर हसण्याची लहानशी झुळूक निसटून गेली चहाचा पेला त्याने हाती घेतला. पण तो घेताना त्याचा हात थरथर कापत होता तो चहा पिऊ लागला सिंधूही चहा पिऊ लागली चहा पीत असताना ती त्याला त्याच्या घरची दहीकट विचारीत होती कुटुंबात माणस किती, मुल किती, राहायची जागा कोणती, त्याला भाऊ किती वगैरे गोष्टीची चौकशी सिंधू करीत होती पाझही शक्य तेव्हाही उत्तरे देत होता पण उत्तरे देत असताना त्याला वाटत असलेला सकोच त्याच्या शब्दात दिसून येत होता पुन्हा पुन्हा त्याला वाटत होतें, कुणी येणार तर नाही ? कुणी पाहाणार तर नाही ? त्यामुळे या विचारीला नाव तर ठेवणार नाही ?

चहाचा प्रत्येक घोट घशाखाली उतरत असताना त्याला आनंद होत होता की यातना होत होत्या, हे त्याचे त्यालाच सांगता आले नसते

न पुजलेली देवता

त्याला भीति वाटत होती ती साधार ठरली घंटा वाजली त्यासरसा तो ताडकन् उभा राहिला घरातून गडी येऊन कोण आहे तें पाहून म्हणाला, “ दिनूबाबू आले आहेत ”

“ कोण हे दिनूबाबू ? ” पाडू म्हणाला

“ ते आता पाहालच ” सिंधू म्हणाली

चहा घेऊन झाला असता तर पेला तसाच टाकून तो निघूनही गेला असता, पण हा विचार त्याच्या मनात येतो न येतो तोंच दिनूबाबू येऊन त्या दोघांच्या समोर उभा राहिला

पाडूला ओळख पटली

प्रकरण १०

तात्त्विक चर्चा

दिनूबाबू पाझला ओळखत होता पाझची जातही त्याला माहीत होती पाझ रत्नाकराच्या घरी आल्याबद्दल त्याला विशेष वाटलें नाहीं खरें, पण तो ज्याप्रकारें तेथे उभा होता—चहा घेत होता, तें पाहून त्याच्या मनात प्रश्न उभे राहिल्याशिवाय राहिले नाहींत

एक क्षणभरच तो त्याच्याकडे पहात राहिला सिंधूने त्याला बसण्याचा आग्रह केला, पण तो बसला नाहीं पाझकडे वळून तो म्हणाला “तुम्ही इथ आलात, मोठे समाधान वाटल मला वर्तमानपत्रातून त्या तशा चर्चा सुरू झाल्या आहेत, अशा वेळीं तुम्हीं इथ येण—चहा घेण—फार उत्तम झाल हे !”

पाझ तोडातल्या तोडात काही तरी पुटपुटला पण तो काय बोलला हे त्या दोघानाही ऐकू आलें नाहीं

सिंधूने बसण्याविषयी पुन्हा दिनूबाबूला आग्रह केला—पण पाझ उभा होता—दिनूबाबूने पाझला बसायला सांगितलें, तेव्हा तो म्हणाला, “ मला येऊन बराच वेळ झाला आहे कितीतरी वेळ बोलत बसलों होतों, आता जाणार आहे ”

“ छे छे, ” दिनूबाबू म्हणाले, “ तें चालायचं नाहीं मी आलों म्हणून तुम्हीं निघून गेलों असं सिंधूबाईला वाटेल तें काहीं नाहीं; बसा खालीं, आपण थोडा वेळ त्या तुमच्या मंदिरप्रवेशाच्या गोष्टी बोलूं; तुम्हीही बसा ना सिंधूबाई. ”

न पुजलेली देवता

सिन्धू चहाचा पेला हातात घेऊन वसत होती, तोंच तिच्या लक्षात आलें, की पाडूचा चहा घेऊन झाला होता अर्वा घेतलेला चहाचा पेला तसाच एका हातात धरून तिने पाडूचा रिकामा पेला घेण्यासाठी हात पुढें केला पाडू इकडे तिकडे पाहू लागला

तिनें बळेच चहाचा पेला पाडूच्या हातातून हिसकावून घेतला तेव्हा दिनूबाबू मोठमोठ्यानें हसू लागला

“ काय झाल हसायला ? ” सिन्धू सहज म्हणाली

“ का हसू नये ? ” दिनूबाबूने उत्तरादले “ हा तुमच्या शिवा शिवीचा खेळ चाललेला पाहून माझ्यासारख्या वेड्याला आश्चर्य वाटत अस्पृश्यता नाहीशी होत नाहा, ती यासुळच मी अस्पृश्य आहे, मला कुणी शिवता नये, कुणी शिवू लागला तर त्याला तसा अवर्म करूं देता नये, अशाप्रकारची एक सूत्र जाणीव या पाडूसारख्या माणसाच्या मनात असते हक्क वजावून दाखविण्याचा हा काल आहे अशावेळीं विनय दाखवण, शालीन्य दाखवण, म्हणजे गुन्हा आहे—आपल्या हक्काबद्दल आपणच त्रेफिकिरी दाखविण्यासारख आहे मला हे पटत नाही मी याच्या जागी असतो तर अस म्हाटल असत, ‘ सिन्धूवाई, मी महार आहे, तुमची इतर मंडळी मला शिवत नाही तुम्ही चहा घ्यायचा आग्रह मला केला, मी तो घेतला, आता एवढा हा कप घरात नेऊन ठेवा पाहूं ! ’ असच म्हाटल पाहिजे वरच्या दर्जाचे म्हणणारे जे लोक आहेत, त्याची अशी कसोटी पाहिली पाहिजे इथ पाडूच चुकल, अस नाही का तुम्हाला वाटत ? ”

विचारा पाडू ऐकता ऐकता खाली बसला होता अगदी त्याच्या मनातली गोष्ट दिनूबाबूनें सांगितली असे त्याला वाटले

दिनूबाबूला तो चेहऱ्यावरून ओळखत होता त्याचे नाव त्याला माहीत नव्हते हॉटेलात सर्व मंडळी आल्यावेळीं खाण्यापिण्याच्या बाब-

तात बाकीच्या मंडळीना हरकत करून विरस करणारा तोच हा दिनूबाबू असें जर त्याला आधीं वळते तर त्याने जाण्याची घाई केली नसती

“ आता का बोलत नाहीं पडोबा ? ” सिंधू म्हणाली, “ दिनूबाबू म्हणताहेत तें अगदीं सहीसही पटत आहे आणि म्हणूनच मी चहाचा पेला तुमच्या हातातून काढून घेतला—”

“ तुमच्या परीन हे ठीक झालं, ” पाडू म्हणाला, “ पण त्याच्या परिणामाचा तुम्हीं विचार केला नाहीं रत्नाकरपंत आमच्या हॉटेलात येतात, माझ्या हातच खातात, पीतात—हें जरी खरं असलं तरी आपल्या घरीं—सनातनी माणसाच्या घरीं प्रवेश करण्याची सुद्धा आम्हाला बंदी आहे, हे तुम्हीं विस्मरला ज्या गोष्टी हॉटेलात चालतात, त्या इथ घरीं चालणार नाहीत—चालल्याच तर त्या चोरून अस उघड उघड घरच्या नोकरचाकरादेखत—सार्वजनिक नात्यान नव्हे—अगदीं घरगुती नात्यानं माझ्यासारख्या महाराला वागवण रत्नाकरपताना पटेल असं मला तरी वाटत नाही ”

“ तेंच आता मला पहायच आहे ! ” सिंधू म्हणाली

पाडू गंभीर झाला त्यानें एकवेळ दिनूबाबूकडे पाहिले—सिंधूकडे पाहिले—स्वतः वरच खूष होऊन ती गालातल्या गालात हंसत होती. तें लक्षण पाडूला ठीक वाटलें नाहीं

दिनूबाबूकडे वळून तो म्हणाला, “ पुरुषाच्या हिशोबीं सर्व काहीं चालतें, पण या शिवाशिवाच्या प्रकरणात बायका फार करड्या असतात त्या तशा करड्या असाव्या अशी पुरुषाचीही इच्छा असते ‘ काय करावं बुवा ! आम्हाला सर्व काहीं वाटत, पण आमच्या घरच्या बायकामंडळीना तें पसत पडत नाही, किती झाल तरी त्या कोत्या बुद्धीच्या बायका ! ’ व.सं सागून त्यांना वेळ मारून नेण सोपं जात पण या घरच्याच बायका

न पुजलेली देवता

जर अशा शिवाशिव विसरूं लागल्या, तर पुरुष आपला सनातनीपणा कोणत्या सबबीवर गाजवतील ? ”

“ अगदीं खर आहे, अगदीं खर आहे, ” दिनूबाबू हसत हंसत म्हणाला, “ अगदीं हेच, हेच उतर मी कितीतरी लोकांच्या तोडून ऐकल आहे आमचा बगल म्हणजे फार सोवळा त्या मानान तुम्हीं मराठे लोक फार ढिले वागता आमच्या त्या एकादशा, ते उपास, तें सोवळ ओवळ, सार काहीं मोठ कडक असत विद्यवेला केवढे मोठे निर्बंध असतात आमच्याकडे! आमच्या बायका सुशिक्षित झाल्या आहेत खऱ्या, पण त्यांना कॉलेजात जाताना झाकलेल्या गाडीतून जाव लागतं. कॉलेजातल्या मुली दिसू नयेत म्हणून भली मोठी उचच उच भिंत कॉलेजच्या सभोंवार उभारलेली असते आमच्या कलकत्याच्या रस्त्यातच पहा ना, शपथेला-सुद्धा एकादी स्त्री रस्त्यातून जात असलेली दिमायची नाही तीच तुमची मुंबई पाहिली म्हणजे मोठा आनंद होतो मला ! पारशी विधर्मी आहेत म्हणून ते सोडून दिले, तरी मराठी, गुजराथी बायका कशा खुल्या दिलान हिंडत असतात रस्त्यातून, घरातल्या घरातच जियं आम्हा बगल्यात शिवाशिव धुमाकूळ घालित असते, तिथ अस्पृश्याचा प्रश्न कोण हिशोबी घेतो ? हा बाहेरचा देखावा पाहून मला वाटल होत, कीं इथ शिवाशिव नसेल, पण महाराष्ट्रधर्म म्हणजे देखील ‘ टच्-मी-नाटिझीम् ’-आहे, हे पाहून माझी फार निराशा झाली चालू या तुमची चळवळ, मी तुमच्या पाठीशी आहे जरूर लागेल त्यावेळी माझा उपयोग करून घ्या केव्हाही मी तुमच्या सेवेला हजर होईन. ”

दिनूबाबूचे ते उद्गार त्याच्या तोंडावाटे इतक्या कळकळीने बाहेर पडत होते, कीं ते ऐकत असतां पाडूचे डोळे ओले झाल्यावाचून राहिले नाहीत

पांडू काहीं बोलणार इतक्यात रत्नाकर आला. मोठ्या उल्हासानें दिनू-बाबूनें त्याला हाक मारली

खुर्चीत बसलेला पांडू नकळत चटकन् उभा राहिला.

रत्नाकर आला तो सरळ दिनूबाबूकडे येऊन बोलूं लागला; पांडूकडे त्यानें पाहिलेंसुद्धा नाहीं सिंधूच्या तें ध्यानीं आलें आणि ती म्हणाली, “ पाहिलं का ‘ पाडोबा आले आहेत ! आताच जाणार होते, पण दिनूबाबू आले म्हणून थाबले वर झालं येणं झालं तें ! चहा आधींच दिला आहे ह मी त्याना ! ”

“ असं का ? ” विचूकपणें रत्नाकर म्हणाला आणि कपडे काढीत सरळ आपल्या खोलीत गेला

पांडूला ते बरे वाटलें नाही

सिंधूच्यासमोर येऊन तो म्हणाला, “ मी जातों आता माफ करा, मला काम आहे ”

सिंधूच्या उत्तराची वाट न पाहता किंवा दिनूबाबूचा निरोपही न घेता तो घाईघाईने निघून गेला

रत्नाकर परत आला तेव्हा त्याच्या ते ध्यानीं आले पण त्यानें त्याच्या जग्याबद्दल कसलाच उल्लेख केला नाहीं किंवा सिंधूजवळही तो काहीं बोलला नाहीं दिनूबाबू समोर येऊन बसून त्यानें त्या दिवशींच्या वर्तमानपत्रातील राजकारणाच्या गोष्टी बोलायला सुरवात केली.

दिनूबाबूनी प्रति एकाद्या लहान मुलासारखी होती. जें खेळणे समोर येईल तें घेऊन खेळायचें—दुसरें मिळालें कीं विसरून जायचें

राजकारणावरून वाङ्मयचर्चा निघाली—वाङ्मयावरून काव्य निघालें आणि मग मात्र दिनूबाबू अगदीं रंगात आला.

कुणीच आपल्याकडे पहात नाहीं असें पाहून सिंधू सुसमुसत घरात निघून गेली

प्रकरण ११

नोकरांचा संप

सिंधू रागानें घरात निघून गेली खरी, पण बाहेर बोलत असता आत स्वस्थ बसून राहाणें तिला कांहीं बरोबर वाटत नव्हतें बाहेर जाऊन बसावें आणि त्याच्या बोलण्यांत भाग घ्यावा असें तिला पुन्हां पुन्हा वाटत होतें

पण अभिमान तिला तसें करूं देत नव्हता. ज्या अभिमानाच्या उसळी-सरशी ती रागावून घरात आली होती त्या अभिमानामुळेच तिच्या मनात कालवाकालव सुरू झाली होती

घरी येताच रत्नाकरानें पांझकडे पाहिलेंसुद्धा नाही, हें तिला बरें वाटलें नाही. पांझ निघून गेला पण त्याला त्यानें निरोप दिला नाही पांझ निघून गेल्यावर ती बराच वेळ तिथें बसली होती पण मुद्दाम तिच्या-बरोबर बोलण्याचें टाळण्यासाठीं की, काय, त्यानीं राजकारणाच्या गोष्टी काढल्या हेही तिला आवडलें नाही आणि म्हणूनच ती रागानें आत निघून गेली होती त्या रागाचा भर ओसरेपर्यंत ती तशीच धुसमुसत आपल्या खोलींत बसून राहिली होती—विचार करता करता ती लहर निघून गेली आणि तिला पुन्हा बाहेर जाऊन दिवाणखान्यात बसावें असें वादूं लागले

ती बाहेर आली—आणि पहाते तों दोघेही निघून गेले होते जाताना रत्नाकरानें तिच्या मागितलेसुद्धा नाही याचें तिला फार वाईट वाटलें केव्हांही बाहेर जाताना तिला सांगून जाण्याची रत्नाकराची वहिवाट असे.

नोकरांचा संप

त्यातून यावेळीं दिनूबाबू आलेला दिनूबाबूनें सुद्धा कसा निरोप घेतला नाही ?

पुन्हा तिच्या मनात सळसळ सुरू झाली आज असें काय झालें आहे ? आजच त्यानीं असें का वागावें ? याला काहीं विशेष कारण झालें आहे काय ? की पाडूचा आपण आदरसत्कार केला—अगदीं आपल्या घरात, सर्वांच्या समक्ष त्याला इतर कोणाही हिंदूसारखें वागवलें, याचें का त्याला वाईट वाटलें ?

तिला पत्ता नव्हता—तिच्या घरात बड पुकारले गेलें होते पाडूचें बोलणें आचार्याने ऐकलें होतें त्याला कळून आलें, की हा महार त्यानें आत जाऊन सर्वत्राना सांगितलें आणि सर्वच मंडळींनीं सप केला.

अतर्कहात चाललेल्या या बंडाचा त्याना पत्ता नव्हता अगदीं दिवे लावणी होईपर्यंत तिला याचा मागमूसुद्धा लागला नाही.

सहज ती आत गेली सैपाकघरात तिने नजर टाकली पाहते तो चूल थड आचारी मागीलदारच्या व्हराड्यावर बाकीचे नोकरलोक गोळा करून मोठ्या ऐटीनें विडी फुंकीत व्याख्यान देत होता.

एकदम पुढें न जाता तिनें दाराआड उभें राहून ऐकलें आचारी म्हणत होता, “ असं आहे या श्रीमंत लोकाच. इथ घरीं देखील त्याच्या बैठकी होतात नाहीं असं नाहीं पण त्या चोरून होतात म्हणून आम्हीं दुर्लक्ष करतो पण धडधडीत एका म्हारड्याला उघड उघड आणून खुर्चीवर खुद्द बाईसाहेबानीं आपल्या हातानं चहा द्यावा, हें काहीं आपल्याला पटत नाही. बाहेर कोण कुठं पाहतो आहे शिवाशीव ! आम्हीं टूममधून येतो, आमच्या शेजारी घेड असतो कीं मंगी असतो बसलेला हें कुठं आम्हीं पाहातो घरीं येताच हातपाय धुऊन चुलीजवळ जातो पण बाहेर काय होतं ?—आपल्या दृष्टीआड काय होतं हें काहीं विचारात घ्यायचं नसतं.

न पुजलेली देवता

पण इथ वडधडीत म्हाराला आणून घरात बसवायचा, आपल्या हातांनीं त्यांना चहा द्यायचा, त्याचा उष्टा पेला आपण त्याच्या हातातून घ्यायचा याला कुणी सुधारक लोक चागुलपणा म्हणत असतील तर म्हणोत, पण आपल्याला तर वुवा हा अधर्म वाटतो ”

वोडू गडी म्हणाला, “ मला ते काहीं माहीत नव्हत मी आपले सरळ पेले नेले आणि नळाखाली वुतले भटजीनीं सांगितल म्हणून मला कळल सरळ गेलो आणि आघोळ करून आलो ! हे असच चालायचं असल तर आपली आजच्या आज नोटिस ! मला काहीं नोकरीला कुठं तुटवडा नाही आज दहा शेट वोलवताहेत मला पण इथ आपला बरेच दिवस राहिलेला—माणस चागली आहेत, कशाला उगाच सोडून जा—म्हणून गेलो नाही ”

ती भाषण ऐकून सिंधूला धक्का बसला घरात बंड सुरू झाले हें पाहून ती स्तंभित झाली

तिने पुढे जाऊन विचारलें, “ काय गडबड आहे भटजी ? ”

विडीचा झुरका मारीत बसलेला आचारी जागेवरून एक तसूभरही हल्ला नाही, किंवा नित्याप्रमाणे त्यानें विडी मागल्या बाजूला घेऊन विझवली नाही धोडू आणि इतर गडी मात्र बाजूला झाले

बसल्या जागेवरून आचारी म्हणाला, “ ऐकावं बाइसाहेब आपण मोठ्या धर्मात्मा असाल पण आता आपल्या घरांत आम्हाला राबावं असं वाटत नाही. तुम्हीं उद्या मशिदीत जाऊन निमाज पडलात तरी देखील आमचं काहीं म्हणण नाही. तुमच्या तुम्हीं मुखत्यार आहात पण मला काही अशा जागीं नोकरी करावी अस वाटत नाही ”

“ अशा जागीं म्हणजे कशाजागी ? ” सिंधूनें विचारलें

“ आतां तुमच्या घरांत म्हार यायला लागले, ” आचारी म्हणाला,
“ त्याला पेला तुम्हीं आपल्या हातानं दिलात. त्याचा उष्टा पेला घेतलात.

नोकरांचा संप

सगळा कांहीं भ्रष्टाकार झाला एकदा भ्रष्टाकार झाला तर आघोळ करून मोकळं होता येतं फार तर आम्ही आघोळ करू पण सरळ शिवाशिवाीन तुम्ही साऱ्या घरात हिंडला आहात, सगळीकडे शिवला आहात, असल्या घरात आम्ही अग्नि पेटवायचा आणि त्याच्यावर जेवण शिजवायचं हे कांहीं आपत्याला पटत नाही नोकरी सोडायची म्हणजे नोटिस द्यायला पाहिजे हे मला माहीत आहे-तस पाहिल तर नोकरी सोडावी अशी काही माझी इच्छा नाही-पण हे तुमच अस रोज चालणार आम्ही रोज किती आघोळी करायच्या ? कितीवेळा गोमंत्र घालायचं ? की पेटलेला विस्तव धुऊन घ्यायचा ? पगार द्यायचा अरला तर द्या, नाही तर त्याचीही मला पर्वा नाही ही आज तुमची चूल तुम्ही सभाळा आम्ही चाललो ”

आचारी उठून निघून गेला आत जाऊन त्याने कोट टोपी घातली आणि बाहेरचा रस्ता वरला. सिधू नुसतीच त्याच्याकडे पाहत तटस्थ उभी होती

भटजी निघून गेला असें पाहताच सिधू धोडूला उद्देशून म्हणाली, “तुमच काय म्हणण आहे धोंडबा ? तुम्ही देखील भटजीमारखेच निघून जाणार ? ”

धोंडू घुटमळून लागला, उत्तर देणें त्याच्या जिवावर आलें होतें तो काहीच न बोलता दुसऱ्या गड्याच्या कानाला लागला तो त्याला जरा बाजूला धेऊन गेला सर्वांनी मिळून चार पाच मिनिटें खलबत केल्यावर ते सारे सिधूपुढें येऊन उभे राहिले. सिधू तशीच तटस्थ उभी राहिली होती

ते आलेले पाहताच सिधू म्हणाली, “ काय ठरलं तुमचं ? ”

“ ठरलं असं, ” धोंडू म्हणाला, “ की पुन्हा म्हाराला घरात घेणार नाही अशी आपण कबुली देत असाल तर आम्ही राहूं. ”

न पुजलेली देवता

एक क्षणभर विचार करून सिंधू म्हणाली, 'ठीक आहे तुम्हीं जा तर मग. पाडोबा या घरी येणार, बसणार, चहा घेणार, त्याच्या कपबशा तुम्हाला विसळाच्या लागणार इथ पारशी येतात त्याच्या कपबशा तुम्ही विसळता त्या वेळी त्यांना वाढायला पाडू असतो त्यावेळी मात्र तुम्हाला शिवाशीव होत नाही ! आणि इथ त्यांना चहा घेतला म्हणजे शिवाशीव होते ? शिवाशिबीच्या आणि सोवळ्याच्या तुमच्या जर याच कल्पना असल्या तर असली माणस माझ्या घरात नको आहेत खुशाल जा आणि उद्या येऊन आपला पगार घेऊन जा '

सिंधू येऊन आपल्या खोलीत बसली पुढे काय करावे हे तिला सुचत नव्हते सारेच जायला निघाले तर नवी माणसे शोधून आणण्यासाठी तरी कुणाला पाठवणार ? रत्नाकर येईपर्यंत तिला काहीच करावेसे वाटेना

आपल्या अधिकारात तिने सर्वांना रजा दिली होती पण तिला प्रश्न असा पडला, की रत्नाकराला हे पटेल का ?

सहज खिडकीबाहेर तिची नजर गेली तिच्या खिडकीखाली सारी गडी-माणसे गोळा झाली होती भटजी त्याच्यात मिसळला होता तो निघून गेला असे जे तिला वाटले होते ते चुकीचे होते सर्व कारस्थान त्या सैपाकीबुवाचे होते हे तिच्या लक्षात आले गरीब बिचारी कुणबी माणस ! त्यांना जे सागावे ते खरे वाटते पण शिवाशिबीच्या कल्पना कुणव्यात मोठ्या जाज्वल्य असतात हे तिला माहीत होते

जे काय होईल ते होवो—आता पुढे टाकलेले पाऊल मागे घ्यायचे नाही, असा तिने मनाशी निश्चय केला.

ती एका आरामखुचीवर पडून राहिली —मिनिटामागून मिनिटे गेली, तास गेला —आणखी एक तास गेला आणि रत्नाकर घरी आला

नोरुचा संप

सर्वत्र शुक्रशुक्राट पाहून त्यालाही आश्चर्य वाटले तो तडक सिंधूच्या खोलीत गेला ती खुर्चीत स्वस्थ पडून राहिलेली पाहून तो तिच्यासमोर जाऊन उभा राहिला आणि म्हणाला, “ हें काय आहे आज ? कुणें गडी माणसं घरात दिसत नाहीत ? एक गडीसुद्धा नाही घरात आणि तूं इथ स्वस्थ पडून राहिली आहेस ? काही काळजी आहे की नाही तुला ससाराची ? ”

खुर्चीवरून न उठता सिंधू म्हणाली, “ सारींच माणसं निघून गेलीं. आता कसली काळजी करायची ? ”

“ सारींच माणस निघून गेली ! ” रत्नाकरानें आश्चर्यचकित होऊन म्हटले, “ म्हणजे घरात कुणी नोरुच शिल्लक राहिला नाही का ? का गेले ते ? ”

सिंधूनें काहींच उत्तर दिलें नाही

“ अस्स ” रत्नाकर म्हणाला, “ एकूण त्या पाडूच्या येण्याचा हा परिणाम ! कुणी सांगितल होत त्याला चहा द्यायला ? मला वाटत, तेंच कळलं या लोकाना—आणि म्हणूनच ते निघून गेले ”

सिंधू नुमतं हो म्हणाली

“ मग तू त्याची समजूत घातली नाहीस ? ”

“ समजूत काय घालायची ? पाडू इथ येणं जर त्यांना मुळीं पसतच नाही—यापूर्वी पाडू इथ येतच होता त्यावेळी कुठ कुणी काही तक्रार केली नाही ? ”

“ पण त्या वेळीं चहा कोण देत होत त्याला ? ”

“ पुरुषांनीं काहीं केल तरी गडी माणसाना चालतं—साऱ्याचा राग आहे तो माझ्यावर ! ”

“ अस्स ? मग तूं आता काय करणार आहेस ? ”

“ दुसरीं कुणी माणसं पाहिलीं पाहिजेत.

न'पुजलेली देवता

“ आणि तींही गेलीं तर—? ”

“ तर पुन्हा दुमरीं पाहिलीं पाहिजेत ”

“ अस किती वेळ करीत रहाणार ? रोज नवीं नोकरमाणस आणा-
यचीं—रोज त्यांना घालवून द्यायच आणि पुन्हा रोज नवीन ठेवायचीं
असाच का ससार चालवणार आहेस ? थोडे नोकरांच्या कलानं नको का
ध्यायला ? नोकरांनाच काय—पण त्याला चहा दिलास हें मलाच आवडल
नाहीं 'आम्हीं पुरुष कसेही वागलो तरा ते चालून जात बायकांनीं
रुढी सोडता नये आमच्या धर्माला आज राखल आहे बायकांनीं,
हे तू कस विसरलीस ? मी इथला सरपंच आहे हें तुला माहीत आहे
ना ? बाहेर काय चालल आहे ?—सागरेश्वराच्या देवळात शिरायचा
अस्पृश्य प्रयत्न करीत आहेत-आम्हीं त्यांना विरोध करणार आहोंत-
पोलिसांची मदत घेणार आहोंत—जरूर पडल्यास त्यांना फटकावून
काढणार आहोंत-त्यात पाडूलादेखील फटकावाव लागेल धर्माच्या कामात
आपपरभाव धरून चालायच नाही हें सार्वजनिक कार्य आहे अशा वेळीं
माझी बायकोच जर बड करू लागली—शिवाशिव पाळतात म्हणून नोक-
राना बाहेर घालवूं लागली—तर मी बाहेर जाऊन जगाला सांगू काय ? ”

सिंधू काहींच बोलत नाहीं असे पाहून रत्नाकर तणतणत निघून गेला,

किती तरी वेळ सिंधू तशीच बसून राहिली होती सर्वत्र शुक्लशुक्ल
होता तिला एक प्रकारचे भय वाटूं लागले ती बाहेर दिवाणखान्यात
आली तिथें कुणीच नव्हतें रत्नाकराच्या खोलीत तिनें डोकावून पाहिलें.
रोजच्या जागी त्याचे कपडे नव्हते

ती परत आपल्या खोलीत आली तिचे चित्त ठिकाणावर नव्हतें काय
करावें हेच तिला सुचेना. एकदम तिला भरून आले—एक लहानसा
हुदका आला—आणि त्या हुदक्याबरोबरच तिला रडूं कोसळलें रडत-
रडत तिनें बिछान्यावर आग टाकलें

प्रकरण १२

कोळणीची आठवण

बिछान्यावर पडल्या जागींच मिथूला झोप लागली बगल्याचे दरवाजे सताड उघडे पडले होते बद करायला घरात कुणी नोकरच नव्हते बाहेरच्या माणसाला आतल्या परिस्थितीची काही कल्पना आली नसती दिवे झगझगत होते, पण घरात दिवे तेवत असले म्हणजे आत माणसाची वर्दळ पाहिजेच असे त्या वस्तीतील बगल्यावर काही बधन नव्हते ही गोष्ट हिशेबी धरता या घरात एकुलती एक बाई रडत रडत बिछान्यावर पडून झोपी गेली आहे आणि तिला सोबत करायला उभ्या घरात एक चिटपाखरूसुद्धा नाही, याची कल्पना रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकाना झाली नसती

कसला तरी आवाज ऐकून मिथू जागी झाली तिने घड्याळाकडे पाहिले, तो दहा वाजले होते चागले तीन तास ती झोपी गेली होती, जाग आली तरीदेखील एक क्षणभर तिला काय झाले होते हे काहीच कळेना

ती भानावर आली, झाल्या हकाकतीचे धागेदोर जुळवू लागली, तेव्हा कुठे तिच्या ध्यानात आले, की आपण घरात एकटीच आहो—दुसरें कुणीही नाही सुत्रात लागलेल्या झोपेमुळे तिला जी भीति वाटत नव्हती ती जागे होताच वाढू लागली पुन्हा काही तरी खडबडल्याचा आवाज झाला—तिच्या काळजात धस्स झाले कुणी चोरबीर तर घरात शिरला नाही ? बाहेर जाऊन पाहवे असे तिला वाटत होते—किंवा घरातून गेलेल्यापैकी कुणी—परिस्थितीची जाणीव असल्यामुळे—चोरी करण्यासाठी तर आला नाही ?

न पुजलेली देवता

बाहेर जाऊन पाहावे असे तिला वाटत होतें पण तिला धीर होईना ती खोलीतच बिछान्यावर बसून राहिली होती दरवाज्याकडे किंवा खिडकीकडे जाऊन डोकावून पाहाण्याचेसुद्धा तिला धैर्य होईना

दरवाजे उघडल्यालागत्याचा आवाज होत होता त्या प्रत्येक दरवाज्याच्या ठोक्याबरोबर तिच्या काळजात हजारो ठोके पडत होते तिचा जीव अगदी डोळी आला होता एकदा तिला वाटलें, कीं मोठ-मोठ्याने किंचाळावे, पण तिने विवेक केला किंचाळून काय होणार होते ? बाजूचे जे दोन तीन बगले होते त्यात माळ्याखेरीज कुणाचीच वस्ती नव्हती आणि ते माळीदेखील यावेळी बगत्यात अमतील की नमतील याचीही खात्री देता आली नसती मुठीत प्राण वरून ती नुसती बसून राहिली होती काय होईल ते होवो, चोर आले असले तरी येवोत, चोरी करून जावोत, बसत्याजागेवरून हालायचे नाही असा तिने निश्चय केला आणि तो सर्वस्वीं अमलात आणला

खोलीच्या बाहेर कुणाच्या तरी पावलाचा आवाज होत होता तिच्या हृदयातील धडकी आणखी वाटली चोर असला, आत आला, तर काय करावे ?

दैवावर हवाला ठेवून ती तशीच स्वस्थ बसली होती हळूहळू चाहूल वाहू लागली कुणाची तरी सावली दरवाज्यावर पडलेली दिसली—आणि कुणी तरी आत पाऊल टाकले

तिने डोळे मिटून घेतले

डोळे मिटल्यावर तिला वाटले, रत्नाकर तर आला नसेल ?

तिने हळूच डोळे उघडले माळी समोर उभा होता कोणत्या उद्देशाने तो आला होता याची तिला कल्पना होईना घरात एकटाच बायकोमाणूस, तिला तबी देऊन तिच्याकडून काहीतरी उकळाउकळी करावा या उद्देशानें तर तो आला नसल ?

कोळणीची आठवण

माळी अदबीने उभा राहून रामराम करून म्हणाला, “ सगळे नोकर निघून गेले बाईसाहेब, पण माझ्याने काहीं जाववेना अशा वेळीं तुम्हाला प्रसंगात टाकून निघून गेलों तर देव मला क्षमा करणार नाही म्हणून मी राहिलो. कितीतरी वेळ वाट पाहिली, शेट बाहेर गेले हे मी पाहिले होते बराच वेळ बाहेर बसून राहिलो होतो म्हटलं मागील दारून कुणी-तरी आत शिरल तर-म्हणून तसाच गेलो, मागील दाराला कडी घालून घेतली बाथरूमची खिडकी बंद करून घेतली. सैपाकघरात नाहीच कुणी, पण त्या खिडक्याना गज आहेत, तेव्हा म्हटल राहिल्या उघड्या तर काय बिघडलं ? एकदा वाटलं, की तुम्हीं सुद्धा कुठतरी निघून गेलां, म्हणून म्हटल पुढे येऊन पाहाव तुम्हीं इथ दिसलात-मी आहे बसलेला बाहेर काहीं काळजी करू नका, जरूर लागली तर मला हाक मारा ” असे म्हणून रामराम करून तो निघून गेला

सिंधूचा जीव खाली पडला कुणीतरी माणूस आहे, हाकेला ‘ ओ ’ द्यायला आधार आहे, असे ज्यवेळी तिला दिसून आले त्यावेळी तिच्या जिवाला धीर आला

विचार करीत ती तशीच बसली होती आजची रात्र कशीही जाईल, आता उद्या काय करायचे ? कुठून माणसें आणायचीं ? उद्या चुलीवर हडी कशी चढायची ?

तिला जेवण करता येत होते-नाही असे नाही, पण बाकीची तयारी करण्याची तिला संवय नव्हती कोठारात धान्य होते, पण ते किती आहे, काय आहे, कुठें आहे, याचा तिला पत्ता नव्हता फारा वर्षांची घरातील माणसें—तीच सगळे काही करीत होती त्यामुळे प्रत्येक बाबतीत ती अगदी अजाण राहिली होती

ती उठून बाहेर आली वऱ्हाड्यावर माळी विडी फुकीत बसला होता ती आलेली पाहताच त्याने हळूच विडी विझवली आणि तो उठून उभा राहिला.

न पुजलेली देवता

“ बसा ना माळीदादा, ” सिधू म्हणली, “ मला झोप लागली होती. कोण आल, कोण गेलं, काहींच कळल नाही जागी झाले ती तुम्ही लावलेल्या दरवाज्यामुळे, आता तुम्ही आहा इयं असं पाहिल, तेव्हा म्हटलं, आत बसायच तें इथ बाहेर येऊन बसाव ”

माळी काहीं न बोलता पायरीच्या कठज्याला टेकून उभा होता

सिधू म्हणाली, “ मला मोठी पचाईत पडली आहे ही माणसं निघून गेली, आता कस करायच ? गडी नाही, सैपाकी नाही एक गडी नि एक सैपाकी तरी निदान पाहिला पाहिजे पण ही माणस शोधायची कुठ ते मला माहीत नाही-आणि मला वाटत शेटनाही माहीत नसेल. तुम्हाला काहीं तजवीज करता येईल का ? ”

“ आता रात्रीच्या वेळीं काय करता येणार ? ” माळी म्हणाला, “ गड्याची काहीं काळजी करायला नको. पाणीबिणी भरायचं काम मी करीन पण पचाईत आहे ती सैपाक्याचीच माझ्या गावचा एक बामण आहे गिरगावात, पण आता या रात्रीच्या पारीं तो कुठ भेटणार ? पाहोटे उठून त्याच्याकडे चौकशी करतो कुणी मिळाला तर पाहातो — निदान एकादा पोऱ्या कुठून तरी पकडून सकाळला आणतो तुम्ही अगदीं निर्वास्त रहा ”

वेळ घालवण्यासाठी ती काहीं तरी गोष्टी उकरून काढीत होती. माळ्याचें घर कोणत्या गावीं, घरीं कोण माणसें आहेत, शेतीवाडी आहे कीं काय, तिथली व्यवस्था कोण पाहतो, महिन्याला गावीं तो किती पैसे पाठवतो, त्याला मुलें-बाळें काय आहेत, त्याचे आईबाप हयात आहेत कीं काय, भावाला काय रुलें आहेत, बहिणींची लग्ने कुठें झाली आहेत, वगैरे इकडल्या तिकडल्या शिळोप्याच्या गोष्टी विचारून ती कसाबसा वेळ काढीत होती

कोळणीची आठवण

बोलता बोलता बारा वाजून गेले बाराचे ठीके पडलेले ऐकताच माळी म्हणाला, “ आता आत जाऊन पडा बाईसाहेब जेवण तर नाहीच—काय करूं, मी कुणबी माणूस ! ” माझ्या हातचे जेवण काहीं तुम्हाला चालणार नाही नाहीतर निदान भात—पिठल तरी करून वाढल असत येवढच माझ्या मनाला लागत—”

“ मला भूक लागली असती तर ते देखील चाललं असत ! ” सिंधू म्हणाली, “ येवढ सगळ झाल आहे, तिथ तुमच्या हातच भात—पिठल खायला मला कसला सकोच ? ”

माळी हंसला त्यालाही झाल्या प्रकारची आठवण झाली, पण त्या विषयाची पुन्हा वाच्यता नको असा विचार करून तो म्हणाला, “ आता आत जाऊन बसा शेट येईपर्यंत मी इथ जागत वसतो नतर माझ्या जागी जाऊन पडेन पठाण बाहेर गस्त घालतोच आहे, तेव्हा ती काहीं काळजी करायला नको ”

सिंधू उठून उभी राहिली, आत गेली आणि एका इझीचेअरवर पडली तिच्या मनाची काय स्थिति झाली होती याचे तिलासुद्धा वर्णन करता आले नसते जिकडे पाहिले तिकडे तिला भयान वाटत होते. बाहेरच नव्हे, तर तिच्या अंत करणातही भयानतेची छाया पसरली होती. विचार करायची देखील तिला भीति वाटत होती

दिवाणखान्यातील सर्व मूर्तीकडे न्याहाळून ती पाहात होती. तितक्यात तिची नजर त्या देवीच्या मूर्तीकडे गेली ती खुर्चीवरून उठली आणि त्या देवीच्या मूर्तीसमोर जाऊन उभी राहिली भक्तिभावाने तिने त्या मूर्तीला नमस्कार केला देवीजवळ काय मागावे याचा ती विचार करित होती. मागावे म्हटले तर मागण्याजोग्या कितीतरी बाबी तिला नजरेसमोर दिसत होत्या ती मनातल्या मनात म्हणाली, “ तू सर्वज्ञ असशील तर

न पुजलेली देवता

मला काय पाहिजे हें तुला कळलं असेल मला काय पाहिजे तें माझं मलाच कळत नाही—”

मनातल्या मनात जरी ती बोलत होती तरी त्या मानसिक उद्गारांनी तिच्या अंत करणाचा बाध फुटला—तिला एकदम रडूं कोमळलें

तिनें आपले मस्तक त्या मूर्तीच्या चरणावर ठेवलें

तोंच बाहेर मोटारचा आवाज तिला ऐकूं आला

ती उभी राहिली आणि दरवाजाकडे पाहूं लागली. नित्याप्रमाणे रत्नाकराला घेऊन पाडू आत आला होता त्याने त्याला एका खुर्चीत बसवले आणि सिंघूकडे मुळीसुद्धा न पहाता तो त्याच पावलीं निघून गेला

पुन्हा मोटारवाल्याचा आवाज तिला ऐकूं आला सिंघू अगदीं यात्रिक पुतळीसारखी रत्नाकरासमोर येऊन उभी राहिली तो पूर्णपणें बेहोष झाला होता डोळे उघडणेदेखील त्याला कठीण जात होतें सिंघू समोर उभी दिसताच त्याचा ताळ सुटला त्यानें तिला शिव्या द्यायला सुरवात केली.

मुकाव्यानें ती सर्व काही ऐकत होती “तुझ्यामुळ आज माझ घर ओस पडलं म्हारडे घरात आणले, सगळीं माणस निघून गेली उद्या मला—देखील घरातून घालवून देशील ”

नुसतें येव्हढेच किंवा या अर्थाचें जरी तो बोलला असता तरी तिला वार्ड वाटले नसते, पण त्याच्या बोलण्यात जे ओगळ शब्द येत होते, त्यामुळे तिच्या अंत करणाला मोठा धक्का बसला रत्नाकराच्या वाणीत असले शब्द आले तरी कसे ?

डळमळत डळमळत तो उभा राहिला हातातल्या काठीवर तो स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न करीत होता

तिनें येऊन त्याला हात दिला हात दिल्याबरोबर तो तिच्याशीं दंगामस्ती करू लागला त्याला सावरून नेण्याचा ती प्रयत्न करीत होती आणि तो तिच्या हातून सुटण्याचा प्रयत्न करीत होता.

कोळणीची आठवण

आपला हात सुटला तर तो तेल जाऊन खाली पडेलं या भीतीने त्याला कवटाळून धरून सावरून नेण्याचा ती ज्यावेळी प्रयत्न करू लागली त्यावेळी अतिशय गलिच्छ अशी शिवी उच्चारून त्याने आपल्या हातातील काठीने तिला एक तडाखा दिला

त्या तडाख्यासरशी सिव्वा भिरभिरा आली दीनबाईच्या घरी भेट-लेली कोळीण तिला समोर दिसू लागली

तिला स्फुरण चटले पायातील रक्त मस्तकाकडे मळमळत जात आहे असे तिला वाटले मस्तकाच्या शिरा तटातड उड लागल्या तिचे हात वळवळू लागले

पुन्हा तडाखा देण्यासाठी रत्नाकराने ज्यावेळी काठी उगारली त्या वेळी धावत जाऊन तिने त्याचा हात धरला त्याच्या हातातील काठी काढून घेतली—आणि रत्नाकराला एकामागून एक चार फटके लगावले

ती बभान झाली होती आपण काय करतो आहोत याची तिला जाणीवसुद्धा नव्हती फटके देऊन झाले, त्या तडाख्याने रत्नाकर रसाली पडला, तिच्या हातातील काठीही खाली पडली, तेव्हा कुठे ती शुद्धीवर आली आणि ज्या वेळी ती शुद्धीवर आली, त्या वेळी तिला आपल्या कृत्याबद्दल जो जबरदस्त धक्का बसला, त्या वक्याने तिरमिरून ती एकदम खाली पडली

ती उठण्याचा प्रयत्न करीत होती तोंच तिची नजर रत्नाकराकडे गेली. त्यानेही डोळे उघडले होते तो अगदी चमत्कारिक मुद्देने तिच्याकडे पाहात होता. तिला रडण्याचा उमाळा आला ओक्सावोक्शीं रडत जाऊन तिने रत्नाकराचे पाय धरले

प्रकरण १३

नवें राज्य

रत्नाकराची निशा उतरली होती हळूच आपले पाय सिंधूच्या हातातून सोडवून घेऊन तो उठून उभा राहिला आणि तडक आपल्या ग्बोलीत जाऊन त्याने दार लावून घेतलें

त्याला राग आला की दु ख झालें याची सिंधूला अटकळ येईना, पण त्याच्या चेहऱ्यावर जी मुद्रा तिला दिसून आली होती त्यामुळें तिला बरीचशी आशा वाटत होती.

सिंधू जाऊन आपल्या खोलीत पडली तिला झोप लागत नव्हती. हजारो विचाराचें काहूर तिच्या डोक्याला दणाणून सोडीत होते. सारा दिवस सर्व प्रकारच्या अविचारात गेला असे वाटल्यामुळे तिचे मन फार अस्वस्थ झालें होते आपण केला हा गुन्हा केला, की आपण निरपराधी आहोंत याचा निर्णय तिला देता येईना मनाच्या कसोटीने पाहता जे केले तें योग्यच केलें असें तिला वाटत होते, पण व्यावहारिकदृष्ट्या तें योग्य होतें काय ? नोकरांना घालवून दिले ! का ? काय त्याचा अपराध होता ? सोवळ्याओंवळ्याच्या कल्पना ज्या इतक्या पिढ्यापासून त्याच्या आर्गी खिळून राहिल्या आहेत त्या त्यांनीं का सोडाव्यात ? केवळ नोकरी पत्करली म्हणून त्यांनीं आपल्या मनाचा आणि मताचा बळी द्यावा का ? एक प्रकारें आपण दुसऱ्याच्या मतावर हा अत्याचारच केला असे सिंधूला वाटू लागलें.

पण तसें केलें नसते तर स्वतःच्या मनावर अत्याचार झाला नसता का ?

पाझ इतके दिवस घरीं येत होता, वावरत होता, त्यावेळीं त्यांनीं— म्हणजे नोकर माणसांनीं—त्याच्या शिवाशिबीबद्दल तक्रार केली नाहीं;

आणि केवळ आपण त्याला चहा दिला, त्याचा उष्ण पेला त्याच्या हातून घेऊन बाजूला ठेवला, एवढ्यासाठी आतां त्यांनीं संप करावा हें सदम-द्विवेक बुद्धीच्या कसोटीनें कसें न्याय्य ठरतें ? पुरुषाना शिवाशिव नाही का ? या प्रश्नाचें उत्तर तिला देता आलें नाहीं.

आपण केलें तें योग्यच केलें असा तिच्या मनाचा निश्चय झाला. होतील ते परिणाम मुकाट्यानें सोसायचे, असें तिनें आपल्या मनाशीं ठरवेलें गरिबगुरिबांच्या बायका नाहीं का घरीं काबाडकष्ट करीत ? जेवण करतात, केर पोतेरे करतात, धुणीं धूतात, भाडीं घासतात, सर्वांच्याच घरीं काहीं मोलकरणी आणि गडी नसतात, गरिबांच्या घरीं पडण्याचा आपल्याला योग आला असता—किंवा श्रीमती मिळाली असताही दुर्दैवाने दारिद्र्य आले असतें तर आपण काय केलें असतें ? पैशाचे दारिद्र्य नसले तरी वृत्तीच्या दारिद्र्यानें हा प्रसंग ओढवला आहे असे समजून आपण या प्रसंगाला तोंड का देऊ नये ?

विचार करता करता तिला झोप लागली दरवाजावर कुणीतरी ठोठावल्यामुळे ती जागी झाली तिनें उठून पाहिलें—तो माळी आला होता.

माळी म्हणाला, “ काहीं काळजी करायला नको बाईसाहेब, सर्व काहीं व्यवस्था झाली आहे जरा बाहेर येता का ? ”

तशीच डोळे चोळीत ती बाहेर आली दिवस फारसा वर आला नव्हता ती बाहेर आली आणि बाहेर आलेली व्यक्ति ज्यावेळीं तिनें पाहिली त्यावेळीं ती आश्चर्यचकित झाली विशेषत त्या व्यक्तीची वर्दी देण्यासाठीं माळी आला हें पाहून ती जास्तच आश्चर्यचकित झाली.

तो पाडू महार होता तिला पाहाताच तो म्हणाला, “ माळीदादानं सारी हक्कीकत मला काल रात्रीं सांगितली—रुशाला माझ्यासाठीं आपला जीव एवढ्या सकटात घालून घेतलात ? मला तें एकंदरीत बरं वाटत

न पुजलेली देवता

नव्हत. मी तुम्हाला तस सांगितलंही, पण पटल नाही माझ्यामुळं तुम्हा उभयताना एक रात्र उपास घडला माझ्या मनाला लागल ते हेच पण आता काहीं काळजी करण्याच कारण नाही माझ्या माहितीचा एक भटजी आणि हे दोन गडी घेऊन आलों आहें त्यांना हा असला काहीं सकोच नाही या कबुलीवरच ती माणस मी आणलीं आहेत—”

सिधू त्याच्याकडे नुसती पहातच उभी राहिली माळी गालातल्या गालात हसत होता पाडू पुढें बोलत होता — “ म्हणजे मी इथ येणार आणि त्या बाबतीत माझी सोय व्हावी, अशासाठी ही माणस मी आणलीं आहेत अशी कल्पना करून घेऊ नका मी इथ येणार नाहीं आणि तुम्हाला सकटातही घालणार नाहीं आलोच तर जसा पूर्वीं येत होतो— म्हणजे रत्नाकरपताना रात्रीं घेऊन येत होतो—तसा येईन याच्या पलीकडे तुमची माझी गाठभेट किंवा बोलाचाली यापुढे न झालेली बरी अस मला वाटत—या कबुलीवर मी माणस आणलीं तीं एवढ्याचकरिता की हें वेड तुमच्या डोक्यात राहिल आणि मी नाहीं दुसरा कुणीतरी असाच माझ्यासारखा माणूस घरीं आला तर पुन्हा कालचा प्रसंग येऊ नये—” तो त्या तिघाकडेही वळून म्हणाला,—“काय तुम्हाला कबूल आहेना ! यांच्या घरीं महार येणार—चाभार येणार—पारशी येणार—मुसलमान येणार—त्याच्या बाबतीत अगदी तक्रार करायची नाही, आहे कबूल ? ”

त्यानीं कबुली दिली

पाडू म्हणाला, “ पगाराची बाब मी माळीदादाला विचारली आणि याच ठरवून टाकलं आहे पूर्वाच्या माणसाना तुम्हीं जो पगार देत होता तोच याना देत जा म्हणजे झालं ”

सिधू काय म्हणते याची वाट न पाहाता पाडू निघून गेला ‘ थाबा थाबा ’ म्हणून सिधू म्हणत होती पण त्यानें मार्गे वळून पाहिलें नाहीं.

सिधूने माळ्याला सांगितलें आणि माणसें कामावर रुजू झाली.

नवे राज्य

थोड्या वेळानें उठून रत्नाकर दिवाणखान्यात येऊन बसला होता काठीचा वण त्याच्या गालावर दिसत होता चहा घेऊन सिंधू आली हे पाहून तो खाली मान घालून बसला मुकाय्यानें त्याने चहा घेतला. चहा घेऊन होईपर्यंत सिंधू समोरच उभी होती, पण तो तिच्याशीं एक शब्दही बोलला नाही

सिंधूच्या डोळ्यात आसवे आली होती. रत्नाकराची नजर ज्यावेळी तिच्या चेहऱ्याकडे गेली त्या वेळीं तो अगदीं हलकेच म्हणाला, “मला झाली ती शिक्षा योग्यच झाली अशी काही तरी शिक्षा झाल्याशिवाय माझे डोळे उघडले नसते ”

तो पुढे काही तरी बोलणार तो सिंधूला रडण्याचा मोठा उमाळा आला आणि ती धावतच आपल्या खोलीत निघून गेली.

रत्नाकर तिच्या मागोमाग खोलीत गेला तो खोलीत गेला त्या वेळीं समोरच असलेल्या आरशात पाहिल्यामुळे आपल्या गालावर काठीचा वण उठला आहे हें त्याच्या ध्यानात आलें

तो रडत असलेल्या सिंधूजवळ जाऊन बसला जवळ येताच सिंधूच्या रडण्याचा उमाळा अनावार झाला असे पाहून त्यानें तिला जवळ घेतलें आनंदमिश्रित दुःखाच्या आवेगामुळें ती अधिकाधिक रडूं लागली. आपल्या धोतरानें त्याने तिचे डोळे पुसले

“क्षमा करा, क्षमा करा,” यापलिकडे दुसरा कोणताच शब्द तिच्या तोंडून निघत नव्हता.

“क्षमा कुणी करायची ?” रत्नाकर म्हणाला, “क्षमा तूं करायची आहेस सिंधू ! अपराधी मी आहे कधीं न घडणारा अत्याचार माझ्या हातून घडला, त्याला कारण ही दारू आहे तूं शिक्षा केलीस ती एका दारूच्याला—मला नव्हे आता माझा ‘मी’ झालों आहे. दारूचा अम्मळ

न पुजलेली देवता

या वेळीं माझ्यावर नाही. माझी बुद्धी या वेळीं माझ्या ताब्यात आहे त्यावेळीं मी निर्बुद्ध झालो होतो—दारूच्या ताब्यात गेलो होतो तो गुन्हा त्या दारूचा होता आणि तू शिक्षा केलीस ती त्या दारूला—अगदी योग्य शिक्षा केलीस ! यापेक्षाही कडक शिक्षा केली पाहिजे होती !”

रत्नाकर अगदीं गर्हिवरून बोलत होता बोलत असताना त्याच्या डोळ्यातून आसवे टपटप गळत होतीं

सिंधूने आपल्या पदरानें त्याची आसवें पुसली आणि ती म्हणाली, “अशी डोळ्यातून टिप काढू नयेत गडे ! या डोळ्यातून अशीं टिप आलीं तर ते मला शाप दिल्यासारखे होईल त्यान अकल्याण होईल माझ अगदी वाईट वाटून घ्यायच नाही मनाला कशी क्षमा मागूं ? कोणत्या शब्दान क्षमा मागूं ?—” असे म्हणून तिने एकदम त्याचे पाय धरले

रत्नाकरानें तिला उचलून पुन्हा जवळ घेतले ती कडकडून त्याला बिलगली होती रत्नाकराचे दुःख अनावार झाले होते दोघाची आसवे एकमेकात मिसळत होती दोघाच्या दुःखाच्या पाझराचे ते दोन पाट एका जागीं झाल्यावर त्यातून आनदाच्या ऊर्मी उत्पन्न होत होत्या त्या उर्मीच्या संयोगानें त्या दोन अत करणाचें एकीकरण केले होते सारें जग त्यांना नाहीसे झालें होतें सुखाची किंवा दुःखाची कल्पना त्यांच्या अंत - करणातून लुप्तप्राय झाली होती

“कळलं का ?” सिंधू म्हणाली, “सैपाकी मिळाला, दोन गडी मिळाले, पण ते कुणी आणून दिले अस वाटत ?”

“कुणी ?” रत्नाकर म्हणाला आणि गोडगोड हंसत सिंधूच्या तोंडाकडे नुसता पाहात राहिला

दुःखाची छटा सिंधूच्या चेहेऱ्यावरून नाहीशी झाली होती तीही हंसू लागली होती. पहिल्यानें ती नुसती स्मित हास्य करीत होती, परंतु ती

लहानशी हंसण्याची झुळूक वाढत गेली आणि त्या हंसण्याच्या वादळांत दोघेही पूर्वीचें दु ख विसरली

“कुणी?” पुन्हा रत्नाकरानें विचारले

“पाडोबान बरं!” सिवू म्हणाली, “काल रात्री माळ्यानं त्यांना हकीकत सांगितली. आणि चागली अट घालून हीं माणसं अणून आज सकाळींच त्यानीं दिलीं —गमत झाली कीं नाहीं ?—”

रत्नाकर हसत सुटला “खरोखरच गंमत झाली. आता काहीं भीति नाही ही घरची वावटळ काही बाहेर जाणार नाहीं यापुढ,” रत्नाकर म्हणाला

सिवूचा तो दिवस मोठ्या आनंदात गेला कुठलें ना कुठले तरी गाणे गुणगुणत ती चडोलासारखी त्या दिवशीं साऱ्या घरात वावरत होती. तिची आनंदी वृत्ती पाहून नवीन आलेली नोकरमाणसेंही फार खूष झालीं.

दुपारच्या वेळीं कुणीं तरी आपल्या खिडकी खालीं बोलत आहे असा तिला भास झाला म्हणून तिने खिडकीतून डोकावून पाहिले, तों माळी, जुना सैपाकी आणि जुने गडी यांच्याशीं बोलत होता

“अस्स ?” सैपाकी म्हणाला, “कुणीं दुसरी माणसं आणलीं तर ? आणि तींही या अटीवर ? आम्हाला तसं सांगितलं असतं तर आम्हीसुद्धा राहिलों असतो पण हट्टच धरला त्यानीं—श्रीमतीचा तोरा आहे ना ? वाटत असत, कीं पैसा आहे आमच्याजवळ वाटेल तिथून वाटेल ती माणसं आणूं आणि मिळतातही तशीं तीं या आमच्या लोकानाच कळत नाहीं एक नोकर गेला तर दुसरा नोकर सारखा टपून बसलेला असतो, बुभुक्षितच कीं नाहीं लेकाचे ! मला काय ? नोकरी मिळेल मी म्हणजे काहीं कारकून नव्हे. पण ही नोकरी एकंदरीत बरी होती. फारशी दगदग नव्हती घरच्या माणसाची. अस्स ! एकूण यांना शिवाशिवीच्या अटीवर देखील माणसं मिळू लागलीं तर ? ”

न"पुजलेली देवता

सिंधू खिडकीतून ओरडून म्हणाला, " आपला पगार घेऊन जा बरं भटजी, आणखीन त्या धोड्याही म्हणाव तुम्हींही पगार घेऊन जा. एक महिन्याच्या नोटीशीचाही पगार मिळेल बरं तुम्हाला "

पगार घेण्यासाठी सारी मडळी ज्यावेळी दिवाणखान्यात आली त्यावेळी थोडू म्हणाला, " आम्ही जातो म्हणून तसं वाईट वाटून घेऊं नका बाई साहेब एकदा वाटत, की झाली ही चूकच झाली आमची पण आता तुम्हाला माणसं मिळालीं आहेत. पण केव्हा जरूर लागली तर मला हाक मारा, आम्ही गडी लोक तुम्ही बोलवाल तेव्हा हजर राहूं. माळी दादाज माझा पत्ता माहीत आहे "

जुनीं नोकरमाणसे निघून गेलीं, त्याचे सिंधूला फार वाईट वाटले एकदा नवीं माणसें आणून ठेवल्यावर त्यांना घालवून देणें शक्य नव्हते

सर्व गोष्टी सुरळीत झाल्यामुळें सिंधूचा आनंद दुणावत चालला होता. त्यां आनंदात वाटेकरी मिळाल्याशिवाय तिचे समाधान होत नव्हतें. तिला वाटले, जाऊन सारी हकीकत दीनबाईला सांगवी

तिच्यापुढें एक प्रश्न उभा राहिला रत्नाकराला पश्चात्ताप झाला हें तिला स्पष्ट दिसत होते मागल्याप्रमाणें त्याने ' आता मी दाद सोडली आहे ' वगैरे उद्गार जरी काढले नव्हते तरी तो यापुढे दाद पिणार नाही, अशी तिच्या मनाची खात्री होती शपथेंत काय आहे ? शपथ घेणारापैकीं बहुतेक ती मोडण्याच्या तयारीनेच उच्चारीत असतात. रत्नाकरणें शपथ घेतली नाही म्हणूनच तिला बरें वाटलें

त्या दिवशीं संध्याकाळ होण्यापूर्वीच रत्नाकर घरीं आला. नित्याप्रमाणें तो पुन्हा बाहेर गेला नाही

गेल्या दिवसाबद्दल चर्चा करीत त्या दोघांनीं ती संध्याकाळ आनंदात घालवली.

प्रकरण १४

खाजगी बैठक

अस्पृश्याची चळवळ चालली होती सभावर सभा भरत होत्या. ठराव पास होत होते आणि ते वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध केले जात होते प्रत्येक ठिकाणी पाडूचे नाव प्रामुख्याने चमकत होते पाडू चळवळीच्या अग्रभागी होता, असें जरी लोकदृष्ट्या दिसत होते, तरी उत्सवमूर्ति होण्या-पलिकडे या चळवळीत त्याचें महत्त्व नव्हतें कोणतेही चढावाचें धोरण घेण्यास तो कचरत होता. इतराना ते पसत पडत नव्हते आणि जमातीं-तील बहुसंख्य लोकांच्या विरुद्ध जाणें त्याला शक्य नव्हतें त्यानीं त्याला मोठेपणा दिला होता आणि त्या मोठेपणाला शोभेसें वर्तन करणें त्याला भाग होतें.

अस्पृश्याच्या सभा जशा भरत होत्या तसेच सनातनी लोकही आपल्या सभा भरवून अस्पृश्यांना दमदाटी देत होते अधिकार सनातनी लोकांच्या हातीं होता सरकारी मदत मागितली तर ती मिळणें सनातनी लोकाना जितकें शक्य होतें तितकेंच अस्पृश्य लोक मदतीच्या दृष्टीनें असहाय होते सनातनी लोकांची संख्याही मोठी असल्यामुळें आणि त्याच्यात सर्व दृष्टीने एकमत असल्यामुळें अस्पृश्याचा धुव्वा उडवून देणें त्यांना अशक्य नव्हतें. जीं देवळें होती तीं सर्वच बहुधा ठराविक व्यक्तींच्या मालकीचीं होती, किंवा पंचांच्या ताब्यात असलीं तरी कायद्याच्या दृष्टीनें ती सार्वजनिक ठरवणें सनातनी लोकांच्या हातीं होतें सर्व हिंदू त्या दवळात जात होते. उत्सवात भाग घेत होते देवळाला स्वतःची इष्टे म्हणून जरी कांहीं असली तरी उत्पन्नाचा बराचसा मोठा भाग दर्शन घेणाऱ्या

न पुजलेली देवता

लोकाकडूनच मिळत होता कायद्याची दृष्टी कशीही असली तरी वस्तुतः ही देवळें सार्वजनिक नव्हती असें केव्हाही म्हणता आले नसतें

आणि म्हणूनच अस्पृश्य लोकांनीं हा झगडा सुरू केला होता काँग्रेस सारख्या सार्वत्रिक राष्ट्रीय सस्थेचा पाठिंबा आपल्याला मिळावा असें अस्पृश्यांतील पुष्कळच लोकाना वाटत होते कित्येकांनीं तसा प्रयत्नही करून पाहिला काँग्रेसभक्त म्हणविणारे पुष्कळ अस्पृश्य या चळवळींत पुढाकार घेत होते तसेच अस्पृश्य नसलेलेही बरेचसे काँग्रेसभक्त या अस्पृश्याच्या चळवळीबद्दल नुसती सहानुभूति बाळगीत होते, इतकेच नव्ह, तर अस्पृश्याच्या खाद्याला खादा देऊन सत्याग्रह करण्यास तयार होते

—पण चढावाचें धोरण स्वीकारण्याची काँग्रेसवाल्यांची तयारी नव्हती काँग्रेसचे पुढारी महात्मा गांधी हे अस्पृश्याबद्दल अलिकडे अलिकडे सहानुभूति दाखवू लागले होते पण त्याच्या प्रभावळींतील इतर मडळी पूर्णपणे सनातनी होती. ‘हिंदूसभावाले’ म्हणून जे आपल्याला म्हणवीत असत ते चातुर्वर्ण्याचे अभिमानी होते आणि जिथें चातुर्वर्ण्याचा अभिमान आहे तिथें अस्पृश्यता निवारणाची वल्पना ग्राह्य होणे केव्हाही शक्य नव्हतें.

मुसलमान आणि हिंदू यांच्यातील तटे वाढवण्याच्या बाबतीत हिंदूसभावाले जितके अग्रेसर होते तितकेच अस्पृश्यता निवारणाच्या बाबतीत त्याचें धोरण पांछेहाटाचें होतें या हिंदुत्वाच्या भावनेच्या मुळाशी कोणती वृत्ती होती किंवा आज आहे, याचा अजूनही उलगाडा झालेला नाही हिंदुत्वाच्या अभिमानाचा झगडा चालवणाऱ्या ज्या ज्या व्यक्ति आहेत त्यांना हिंदुधर्माची व्याख्या कोणत्या विशिष्ट आचारविचारावर आधारली आहे हे अजूनही सांगता येत नाही हिंदुधर्माचे स्वरूप ज्या ग्रंथांच्याद्वारे विषद होतें—असे जे जे ग्रंथ आहेत, त्या ग्रंथांतील पुष्कळ प्रमाणें परस्पर विरुद्ध आहेत आणि त्या परस्परविरुद्ध प्रमाणांचा आश्रय धरून ‘हिंदुधर्माभिमाना’ म्हणवणारे हिंदूसभावाले अस्पृश्यता निवारणाला

जोराचा विरोध करीत होते अशा लोकाचा भरणा काँग्रेसच्या प्रभावळीत भरपूर होता आणि म्हणूनच अस्पृश्यता निवारणाच्या बाबतीत कोणत्याही प्रकारचें चढावाचे धोरण काँग्रेसकडून स्वीकारले जाईल अशी अपेक्षा करणे चुकीचे होते.

पाडूला काँग्रेसचा फार अभिमान होता, आणि म्हणूनच काँग्रेसच्या-द्वारेच हे कार्य व्हावें असा तो आग्रह धरीत होता. अस्पृश्य असलेले काँग्रेसभक्त प्रयत्न करून थकले कायदेभंगालाही तयार असलेले काँग्रेसवाले अस्पृश्यता निवारण्यासाठी सत्याग्रह करण्याला कचरतात हे ज्यावेळी त्याला दिसून आले त्यावेळी त्याचा काँग्रेसवरचाही विश्वास उडाला तो काँग्रेसशी विरोधी झाला नाही परंतु अस्पृश्यासाठी काँग्रेस काही करील या अभिमानान तो या पूर्वी ज्या तीव्रतेने भाडण करीत असे ती त्याची तीव्रता काँग्रेसवाल्यांच्या उपेक्षेमुळे पागळी पडली

‘ दम धरा, दम धरा ’ असे सागणारे फार होते पण प्रत्येकाचा प्रश्न हाच होता, की दम द्विती वेळ धरायचा ? महाडच्या चौदार तळ्यावरचा सत्याग्रह याच सुमाराला यशस्वी झाला होता ते यश पदरात पडले असताही काँग्रेसवाल्यांना मंदिर प्रवेशाच्या बाबतीत चढावाचे धोरण स्वीकारण्याइतका आत्मविश्वास उत्पन्न होऊं नये हें पाहून पाडूची काँग्रेसभक्ति हळूहळू वितळू लागली

सनातनी लोकानीं जड्यत तयारी ठेवल्याचें आता सर्वानाच कळलें होतें कष्ट सहन करावे लागणार, मार खावा लागणार, प्रसर्गी तुरुंगाची वाटही धरावी लागणार, या अपेक्षेनेच प्रत्येकजण पुढे सरसावण्याला सज्ज झाला होता जे काहीं अर्धवट होते ते हिंदुसभेच्या गोटात शिरूनच चढावाच्या धोरणावाल्यांना उघड उघड विरोध करू लागले होते. चतकोर भाकरीचा प्रश्न येईल त्यावेळीं अस्पृश्यता कबूल करायची आणि इतर वेळीं आपल्या अस्पृश्य भाऊबदापासून शक्य तितकें दूर राहायचें,

न पुजलेली देवता

अशाच वृत्तीचे हे लोक होते दोन दगडावर पाय ठेवून सर्कस करू पाहणारी ही वडवाघळें, कोणत्याही प्रकारच्या सत्याग्रहाला स्वतः नालायक होतीच—पण सत्याग्रहासाठी सरसावणाऱ्या निर्भय व्यक्तींच्या मार्गात सनातनी लोकांपेक्षाही पाटारपेशा असृष्ट्यानीच जास्त अडथळे आणण्याचा चंग बांधला होता.

असल्या चमत्कारिक परिस्थितीत सुरू झालेली चळवळ कितपत यशस्वी होते याची सर्वानाच शका होती जी काही माणसे तळहाता-रशीर घेऊन पुढे सरसावली होती ती दिलाची कच्ची नव्हती, आणि म्हणूनच या कामी पाडूला पुष्कळ आशा वाटत होती.

सनातनी लोकांच्या चळवळीचा संपर्क यापूर्वी रत्नाकराच्या घरापर्यंत आला नव्हता पण सार्वजनिकरीत्या सभा भरविण्याची मर्यादा संपून ज्यावेळीं राजगी रालवते करण्याचा प्रसंग आला त्यावेळीं या लोकांच्या बैठका रत्नाकराच्या घरी भरू लागल्या त्याची ही पहिली बैठक ज्या वेळीं झाली त्यावेळीं सिंधूला सनातनी लोकांचे अंतरंग चागलेंच कळून आले नवें राज्य सुरू झाल्यानंतर चार पाच दिवसांनीच हा प्रसंग आला वसंतराव घारपुऱ्याचा देवळाच्या पचाइतीशी प्रत्यक्ष काही सभ्य नव्हता तरी सनातनी संघाच्या अभिमानाने तो या चळवळीत भाग घेण्यासाठी सरसावला होता इतर पक्षापेक्षा जास्त आरडाओरडा वसंतराव घारपुरेच करीत असे. सनातनी वृत्तीचा त्याचा जाज्वल्य अभिमान पाहून सिंधूला फार आश्चर्य वाटलें.

रत्नाकराबद्दलचा तिचा आदर या बैठकामुळे डळमळू लागला.

स्वतः स्वैराचाराने वागणारा रत्नाकर, सनातनी बैठकात ज्या प्रकारची भाषणें करीत होता त्या प्रकारच्या भाषणात प्रामाणिकपणाचा लवलेशही नव्हता, हें ज्या वेळीं सिंधूने पाहिलें त्यावेळीं तिचें मन उदास झालें.

खाजगी बैठक

बैठक संपल्यावर रत्नाकराला तिने सरळसरळ प्रश्न केला, तेव्हा तो म्हणाला, “ मनुष्याच जीवन दोन प्रकारच असत एक खाजगी आणि एक सार्वजनिक. खाजगी जीवनाचा सार्वजनिक जीवनाशी प्रत्यक्ष संबंध येऊ शकत नसल्यामुळे मनुष्य कसाही वागत असला तरी ज्या एका विशिष्ट पक्षाचा तो अभिमान घेतो, त्या पक्षाची मत, त्या पक्षाचे डाव आणि त्या पक्षाच्या हालचाली, पक्षाभिमानाच्या अभिमानाने चालवू लागतो—यात प्रामाणिकपणाचा प्रश्न नाही हे पॉलिटिक्स आहे या पॉलिटिक्समध्ये प्रामाणिकपणा पाहून चालत नाही प्रामाणिकपणा सापेक्ष असतो परिस्थितीच्या अनुरोधाने प्रामाणिकपणाच स्वरूपही जरूर पडेल त्या प्रकारे लवचिक कराव लागत व्यवहारी माणसाला निर्भेळ प्रामाणिक होणे शक्यच नाही आता मी या देवळाच्या पचाइतीत कुलपरंपरेने पडलो आहे मी स्वतः विलायतेला जाऊन आलो त्या कुलपरंपरेच्या अभिमानामुळे मला प्रायश्चित्त घ्याव लागल प्रायश्चित्तावर माझा विश्वास नाही, पण सार्वजनिक दृष्टीसाठी मला प्रायश्चित्त घ्यावं लागल मादिर प्रवेशाच्या बाबतोंतही असच आहे असा कुठ कधी मी देवळात जातो आहे ? पण ज्यावेळी सार्वजनिक जीवनाचा प्रश्न येतो त्यावेळी या सगळ्या गोष्टी करण मला भाग आहे विलायतेहून परत आलेला मी समाराधनेच्या वेळेला पगतीला पीताबर नेसून बसलों तर केव्हाही माझं कौतुकच होत विलायतेला जाऊन आलेला माणूस आपले आचारविचार अजून बदलू लागला नाही, हें पाहून आजूबाजूच्या लोकाना कौतुक वाढू लागत — ”

“ पण ही लबाडी नव्हे का ? ” सिंधूने विचारलें.

“ ही लबाडी नव्हे,” रत्नाकर म्हणाला, “हें पॉलिटिक्स आहे जगात ज्याला वागयच आहे त्यान जगासारख वागल पाहिजे. आपली मत आपल्या जवळच ठेवली पाहिजेत. मतभेदाच्या प्रश्नामुळे कार्यनाश होत

न पुजलेली देवता

असला, तर ते मतभेद क्षणभर काढून टाकले पाहिजेत. घटकाभर पीतांबर नेसलं तर त्यात काय बिघडलं ? इतके लोक खूष झाले हे काय थोडं झालं ? तोच मी जर हट्ट धरून बसला—पंगतीला धोतरानंच बसणार अस म्हणू लागलों—तर सारी जमात नाराज होईल. एवढ्या जमातीला नाराज करून मिळवलं काय ?—”

“ मिळवलं काय ? ” सिंधू म्हणाली “ मिळवलं मनाच समाधान आपलीं जीं मतं असतील ती प्रामाणिकपणानं सांगितली पाहिजेत आणि आचरणात आणून दाखवली पाहिजेत हाच पुरुषार्थ नव्हे का ? ”

“ तू आता फार तत्त्वज्ञानात शिरून लागलीस या सान्या बोलायच्या गोष्टी आहेत मनुष्य व्यवहाराच्या पाशात ज्यावेळीं सापडतो त्यावेळीं त्याला हालचाल करता येण शक्य होत नाही हे व्यवहाराचं चक्र आहे, हे सारखे फिरत असतं त्याला गति देणारे असख्य लोक आहेत, आणि त्या असख्य लोकांच्या गतीनं ज्या बाजून ते फिरत असतं त्याच्या उलट बाजून त फिरवण्याचा प्रयत्न करणं हे एकव्यादुकव्याचं काम नाही. गति देणाराची सख्या जेवढी आहे तेव्हाच मोठी सख्या ज्यावेळीं ती गति माग खेचायला तयार होईल त्याच वेळीं काही कार्य भाग होईल. ती सख्या जोंपर्यंत वाढली नाही, तोपर्यंत एकव्या माणसान ती खेचायचा प्रयत्न करणं आत्मघातकीपणाच आहे, अस प्रत्येक अनुभवी माणूस सांगू शकेल ”

सिंधू स्वस्थ राहिली—आणि तिचें समाधान झालें असें रत्नाकराला वाटलें.

सिंधूचें समाधान झालें नव्हतें—इतकेंच नव्हे तर उलट तिचें अस-माधान वाढलें होतें—नव्हे रत्नाकराबद्दलचा तिचा आदर या त्याच्या भाषणानें डळमळ लागला होता व्यवहार आणि प्रामाणिकपणा यांचं वैस्व अन्वये का ? प्रामाणिकपणानें कोणताच व्यवहार चालवता येत नाही

का ? असंख्य माणमाच्या विरुद्ध जाता येत नाही हें सामान्य माण-
सानें म्हणावें. रत्नाकर असामान्य होता पण या भाषणामुळे तो इतर
चार व्यवहारी माणसाइतकाच सामान्य वृत्तीचा आहे असें ज्यावेळीं तिला
वाटलें, त्यावेळीं तिच्या अत करणात उभा असलेला आदराचा डोलारा
कोसळून पडला

आणखी काहीं दिवस अशाच बैठकी घातल्या अशाच चर्चा होऊ
लागल्या चर्चा ऐकण्याचें कामही सिव्हा आडून करावें लागलें त्या सर्व
चर्चात कोणतीही स्त्री कधीही सामील झाली नव्हती तिग वाटलें, आपण
एकदा प्रयत्न करून पाहवा

एका दिवशींच्या बैठकीला ती स्वत येऊन बसली ती येऊन बस-
लेली पाहताच रत्नाकर अस्वस्थ झाला त्याने डोळ्यानें खूण करून
पाहिलें पण ती जागची हलेना पच मडळी जी गोळा झाली होती
त्यातील बहुतेक माणसें व्यवहारी होती सिव्हा तिथे बसलेली पाहून त्यांना
उद्वेग उत्पन्न झाला विषयाला मुळी सुरवातच होईना

इकडच्या तिकडच्या गप्पात बराचसा वेळ जातो आहे असें ज्यावेळीं
दिसून आले, त्यावेळीं एक फटकळ गृहस्थ पुढें झाले आणि म्हणाले,
“ का हो रत्नाकरपत, आपण इथ जमलों आहोंत ते काय शिळोप्याच्या
गप्पासाठी ? आणीबाणीचा प्रसंग समोर आहे अशा वेळीं काय हवा-
पाण्याच्या गोष्टी करीत तुम्ही बसणार ? विषयाला सुरवात का होत
नाहीं ? कुठ हे घोड अडल आहे ? ”

कारणाला तोंड फुटतें आहे असे ज्यावेळीं दिसलें त्यावेळीं दुसरे एक
गृहस्थ म्हणाले, “ ही बैठक खाजगी स्वरूपाची आहे, हें, मला वाटतं,
रत्नाकरपंताना माहीत आहे-पण तिच खाजगी स्वरूप कसं ठेवायचं
याची त्यांना कशी विस्मृति झाली ? परकी माणस या बैठकीत का ? ”

न पुजलेली देवता

“ कोण परकी माणस ? ” तिसऱ्या एका गृहस्थाने विचारले

—तेव्हा ते पाहिले फटकळ गृहस्थ हसन म्हणाले, “ नुसतीं परकींच नव्हे-ही बाई इय का बसली आहे ? ”

“ मी याची पत्नी आहे, ” सिंधू म्हणाली, “ या सभेत बसायचा जर त्यांना अधिकार आहे तर तो मलाही का असू नये ? मी त्याची अर्वांगी आहे ना ! ”

सगळेच थक् झाले रत्नाकराच्या तोंडचे तर पाणीच पळाले सिंधूचा हा अविचार पाहून त्याला चीट आली मनात आलेला उद्वेग गिळून टाकून तो सथपणे म्हणाला, “ तू घरात जा पाहू या सभेत तुझा काम नाही ”

सिंधू नुसती हसली पण जागची हलली नाही, हे पाहून तो फटकळ गृहस्थ म्हणाला, “ काय हो रत्नाकरपत, तुम्हीं पुरुष आहात की कोण आहात ? प्रत्यक्ष बायको चारचौघासमोर तुमचा असा अपमान करते ! बखोटीला धरून खेचून घरात का नाही लोटून देत हिला ? ”

“ कृपा करून जाशील का आता ? ” रत्नाकर म्हणाला.

“ पाया पडा ना आता तिच्या ” त्या फटकळ गृहस्थाने खवचटपणाने म्हटलें सर्वजण खो खो करून हसू लागले रत्नाकर सतापानें लाल झाला.

सिंधूला सर्व काही कळत होते पण तिने मनाचा निश्चय केला होता, काहीं झाले तरी बसल्या जागेवरून हालायचे नाही

“ हें धर्मकार्य आहे, ” तो फटकळ गृहस्थ पुन्हा म्हणाला, “ धार्मिक कामात स्त्रियांनी लुडबुडायचें काहीं कारण नाही आम्हाला सर्व काहीं गोष्टी माहीत झाल्या आहेत. आम्हीं तिकडे कानाडोळा करतो आहोत, हें तुम्हांला बजावून ठेवतो आम्हीं मनात आणूं तर उद्या रत्नाकराला बहिष्कार घालू-पंच कमेटीतून काढून लावूं झालं एवढं पुरें झाल, आता सिंधूबाई, आपण आत जाण्याची तसदी घ्या.”

खाजगी बैठक

आपल्याला असें दुसऱ्यानें टाकून बोललेलें आपला नवरा सहन करतो हें पाहून सिंधूला शिसारी उत्पन्न झाली,—पण तें सारे गिळून ती संथपणे म्हणाली, “ हिंदुधर्माला स्त्रियांनीच जगवल आहे अस आपणच सभातून बोलता आणि इथं हें असं का ? धर्मकृत्यात तुम्हाला आमची मदत नको म्हणून चालणार नाही स्त्रिया जर तुम्हाला विरोध करूं लागल्या तर त्यामुळच, ज्या कार्यासाठीं तुम्हीं झगडता आहा, तें कार्य चालवणें सर्वांना अशक्य होईल अस नाही का तुम्हाला वाटत ? बायका देवळात जायच्या बद्द झाल्या तर देवाच्या पुढें पडणाऱ्या पैशाच्या राशी तर दूरच राहोत पण मूठपसा तादूळ देखील कुणाला दिसणार नाहीत—”

“ आम्हाला इथ काहींच बोलायच नाही, ” ते गृहस्थ फटकळ म्हणाले “ चला देवळात जाऊन बसूं तिथ अशी लुडबुड करायला कुणी बायको येणार नाही, आणि येऊ लागली तर तिला वर्दा करण्याकरता पाहण्यावर भय्या ठेवता येईल चला देवळात जाऊ या ”

सर्व मडळी उठून बाहेर गेली रत्नाकरही मुकाट्याने त्याच्या मागोमाग गेला.

बिचारी सिंधू हताश होऊन नुसती पाहात राहिली

प्रकरण १६

मूलपदावर

रात्रीच बारा उलटून गेले तरीदखील रत्नाकर आला नाही, अस पहाताच सिवूच्या जिवानें ठाव सोडला तिला वाटलें, आपल्या अविचाराचा परिणाम उलटा तर झाला नाही ? तसे पाहू गेलें तर तिचे वर्तन कोणत्याही रीतीनें गैर झालें नव्हतें पण लोळदृष्ट्या तो अविचार होता वडील माणसाची वैठक, त्यात एक सून माणसाने जाऊन बसायचे, आणि त्या चर्चेत भाग घेण्याचा हट्ट धरायचा, हें कोणत्याही जुन्या काळच्या माणसाला केव्हाही पटलें नसतें

पण यात गैर काय झालें, हें सिवूला कळत नव्हतें जशी वडील माणसे या वैठकीत होती तशीं तरुण माणसे देखील नव्हतीं का ? मग त्या इतर तरुण माणसाप्रमाणे सिवूलाही त्या बैठकीत बसण्याचा अधिकार का मिळूं नये ? केवळ स्त्री म्हणून ?

काय स्त्रियांना बुद्धि नाही, कीं मन नाही ? कीं मत नाही ? का त्यांनी या चर्चेत भाग घ्यायचा नाही ? एवढ्या ससाराचा कारभार ज्या स्त्रिया चालवतात त्यांनीं सार्वजनिक कार्यांत भाग का घेऊं नये ? इतर सार्वजनिक चळवळींत स्त्रिया नाहीं का पडत ? त्यांना कुणी अडथळा का करीत नाही ? ही बाब काहीं राजकारणाची नव्हे—हा एक सर्वसाधारण व्यवहारिक प्रश्न होता या सर्वसाधारण व्यवहारात तिला काहीं कळत नाही अशी जर इतरांची समजूत होती तर त्यांनीं तिला तमें समजावून दिलें पाहिजे होतें चुरत असल्यास मार्ग दाखवला पाहिजे होता पण एकदम बंदी करणें ही अरेरावी झाली नाही का ? व्यवहारदृष्ट्या ही गोष्ट कितीही छुल्लक

वाटली तरी तिचा जो परिणाम झाला तो पाहिऱ्यावर त्या गोष्टीला महत्व होतें हें नाकबूल करतां आलें नसतें

धार्मिक चळवळीच्या चर्चेत स्त्रिया कां नकोत ?

रत्नाकर आल्यानंतर त्याला हा प्रश्न करण्याचें, तिनें ठरवलें. पण तो जो आला तो प्रश्न करण्याच्या स्थितीत नव्हता. त्याला पाहताच सिंधू सुन्न होऊन गेली. त्याला आणायला नित्याप्रमाणें पांझ आला नव्हता. एक वसंतराव धारपुरे आणि दुसरा कुणी अपरिचित गृहस्थ यांनीं त्याला आणून त्याचें गाठोडें कोचावर ठेवलें.

रत्नाकराची ती स्थिति पाहताच सिंधूला शिसारी आली. त्याला सावरून आत घेऊन जावें असें तिच्या मनात क्षणभर जरी आलें तरी कर्तव्य किंवा अनुकंपा याच्यापेक्षा शिसारीचा प्रभाव जास्त मोठ्या प्रमाणात झाला.

‘ पडू दे असाच इथ ’ असें म्हणून ती आपल्या खोलीत गेली आणि दाराला कडी घालून स्वस्थ झोंपी गेली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ती नित्याप्रमाणें चहा घेऊन ज्या वेळीं रत्नाकराच्या समोर गेली त्या वेळीं त्याने तिच्याकडे डोकावून बुद्धा पाहिलें नाहीं. रागाचा वारा ओसरेपर्यंत काहीं विचारायचें नाहीं असा निश्चय करून ती त्याच पावलीं घरात निघून गेली.

संध्याकाळ झाली तरीही कुणी एकमेकाशीं बोललें नाहीं. हल्लींच्या नित्यक्रमाप्रमाणें संध्याकाळीं दोघानीं फिरायला बाहेर जायचें—पण त्या दिवशीं रत्नाकर एकटाच निघून गेला. जाताना त्यानें सिंधूला हाक मारली नाहीं. तो तसाच बाहेर निघून जातो आहे असें पाहून ती घाईघाईनें त्याच्या मागोमाग गेली. तिनें त्याला गाठोडें आणि ती त्याच्या बरोबर चालूं लागली. तो काहींच बोलत नव्हता.

दोघेही जाऊन हॅरिंग गार्डनवर बसलीं—तरीही रत्नाकर एक शब्द बोलला नाहीं.

न पुजलेली देवता

दो घेंही घरीं परत आलीं. जेवण तयार होतें पण रत्नाकर जेवायला आला नाही सिंधू आत कपडे बदलीत होती अशी संधि पाहून तो न सागता बाहेर चालता झाला.

त्या दिवशी रात्री बारा उलटून जाईपर्यंत तो परत आला नव्हता आणि तो जो आला तो तसाच आला याही खेपेला त्याला घेऊन येणारा पाडू नव्हता

सिंधूला वाटलें, पांझच्या हॉटेलांत जाणें रत्नाकरानें आता बद केले असावे किंबहुना सनातनी मंडळीनीं त्याला तिकटे जाण्याची बंदी केली असावी त्याबद्दल सर्वत्र चर्चा झाली होती सनातन्यांच्या संघाचा हकीगत गावगप्पाच्या सदरांत पडली होती तेव्हा अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी रत्नाकरानें पांझच्या हॉटेलात जाऊन स्वतः पुरावा तयार करावा अस इतर पचाना वाटेना आणि म्हणूनच त्यानीं त्याला बंदी केली होती

सिंधूची अटकळ बरोबर होती

स्वाभिमानापेक्षा सहानुभूतीनें तिच्या मनावर विजय मिळवला. त्या-दिवशीं तिने त्याची उपेक्षा केली नाही तो जरी बेहोष झाला होता तरी सिंधू जवळ येताच त्याने मागल्या खेपेप्रमाणें तिला शिवीगाळ करायला सुरवात केली काही झाले तरी मनाचा तोल बिघडू द्यायचा नाही असा तिनें निश्चय केला होता तिने त्याला नेऊन खोलींतल्या बिछान्यावर निजवलें. फारशी दगामस्ती करण्याच्या परिस्थितींत तो नव्हता म्हणूनच मागल्या प्रकाराची पुनरावृत्ति झाली नाही

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मनाचा धडा करून सिंधूनें उघड उघड विचारलें तेव्हा रत्नाकर म्हणाला, “तुझा आमचा तह झाला होता. आपण होऊन तूं तह मोडलास का मला आधीं विचारलं नाहीस ? एवढ्या साऱ्या मंडळींच्या देखत जो माझा अपमान केलास त्यामुळं

माझ्या मनावर परिणाम का होऊं नये ? सर्वांनीं माझी कशी थटा केली हें पाहायला तूं हजर नव्हतीस !—”

“ तो काहीं माझा अपराध नाही, ” सिंधू म्हणाली, “ मी हजर असत तर थटा करण्याचं धैर्य कुणाला झालं नसतं आपण का थोडामा हट घरू नये ? मी बैठकीत असतें तर काय बिघडलं असतं ? आपण सरपंच आहात आपलं म्हणणं बाकीच्या पचाना पटलंच पाहिजे जसा मी तशीच ही, अस जर आपण म्हटल असत तर मडळी निघून गेली असती असं नाहीं मला वाटत— ”

“ माझी अडचण मला कळते, ” रत्नाकर म्हणाला “ हे बाहेरचे व्यवहार कसे साभाळावे लागतात याची कल्पना तुला घरात बसून येणार नाहीं सर्वांची नजर काहीं सारखीच नसते जुन्या काळचीं माणसं, त्याची समजूत घालणं म्हणजे केव्हा कठीण काम असतं याचा तुला अजून अनुभव नाही ”

“ तो अनुभव मला हवा होता, ” सिंधू म्हणाली, “ आणि म्हणूनच त्या बैठकीत मी बसूं पाहात होतें. का मला तो अनुभव घेऊं दिला नाहीत ? अजूनही माझं म्हणणं आहे, कीं आपण आप्रह धरला असता तर खास कुणी विरोध केला नसता. पाहा ना एकदा प्रयत्न करून—ध्या ना मला एकदा बैठकीत ! मी वचन देतें, कीं मी तुमच्या कार्याला कोणताही विरोध करणार नाहीं. एकादा प्रश्न टाकून त्याचं उत्तर मिळालं म्हणजे झालं. प्रत्यक्ष विरोध माझ्याकडून कधींच होणार नाही. ”

“ तुला तें कळायचं नाही ” रत्नाकर चिडून म्हणाला, “ भलताच हट धरण्यात काय अर्थ आहे ? कौतुकाला देखील काहीं मर्यादा आहे. तूच अशी कोण एवढी ही, कीं तुला एवढ्या मोठ्या माणसांनीं आपल्या बैठकीत घ्यावं ? त्यांना कुणाला बायका नाहीत का ? त्या कुठं नाहीत बैठकीत बसायचा आप्रह धरीत ? त्यांच्या बायका आल्या असत्या तर साह-

न पुजलेली देवता

जिकच तुलाही आमंत्रण आलं असत हवं असलं तर घरीं तुम्हीं बायका—
बायका मिळून एक निराळी बैठक करा हवा तर आम्हाला विरोध कर-
ण्याचा प्रयत्न करा पण सिंधू, मी तुला बजावून सांगतो, की तें होणं
शक्य नाही वेडगळ मत कवटाळून हट्ट धरून तुझ्यासारख्या बसणाऱ्या
बायका अजून आमच्या जातींत निर्माण झाल्या नाहीत ”

प्रकरण विकोपाला जाऊ देऊं नये अशा निश्चयानेंच सिंधूनें बोलण्याला
सुरवात केली असल्यामुळें यापुढे ती काहीं बोलली नाही

चहा घेण्यासाठीं एक क्षणभरच अवकाश देऊन सिंधू म्हणाली,
“ बैठकीच एक राहूदे पण हें हल्ली आता पुन्हा काय सुरू झाल आहे ?
त्या दिवशीं मी कांहीं वचन घेतल नव्हतं हें खरं—पण मी असं समजत
होतें, की यापुढं तसं काही होणार नाही म्हणून मग पुन्हा हें
असं कां ? ”

“ त्याला कारण तूच,” रत्नाकर म्हणाला, “तुझ्या अविचारामुळं मला
जो, सताप झाला त्या संतापाच्या भरात मी गेलों तिकडे तूं काहीं अविचार
केला नसतास तर मी कशाला दाखला तोंड लावलं असतं ? माझ्या हातून
चूक घडली हें कबूल आहे, पण तिची जबाबदारी तुझ्यावर आहे.”

सिंधूला पुढें बोलतां येणें शक्यच नव्हतें

“ आतां कां स्तब्ध राहिलीस ? ” रत्नाकर म्हणाला, “ काय बोला-
यचं तें बोल ना ! ”

“ काय बोलूं ? ” सिंधू डोळयात आसवें आणून म्हणाली, “ त्रास
व्हावा अशी माझी इच्छा नव्हती—पण त्रास झाला—माझ्या वर्तनामुळं
झाला—ही हकीकत खरी असता मी आता यापुढं काय बोलूं शकणार ?
आज हवं तर वचन देतें, की यापुढं त्रास होईल असं कोणतंच वर्तन मी
करणार नाही.”

“ मग मीही वचन देतो तर— ’ रत्नाकर हंसतच म्हणाला, “ कीं यापुढे तूं जर त्रास दिला नाहीस—सार्वजनिक कार्यांत कोणत्याही रीतीनं विरोध केला नाहीस तर मीही दारूला स्पर्श करणार नाही. ”

“ अगदी खरं ? ” सिंधू बजावून म्हणाली

“ अगदी तुझ्या गळ्याशपथ ! ” रत्नाकर सिंधूच्या गळ्यात हात टाकून म्हणाला.

सिंधूचा आनंद गगनात मावेनासा झाला

पण तो आनंद तात्कालिक होता हें सिंधूला कळले नव्हतें एकेकाळीं, दारूच्या वचनाची किंमत काय असते, याची कल्पना दीनबाईनें तिला दिली होती, ती जर आज तिच्या ध्यानीं असती तर पश्चात्ताप करण्याचा जो प्रसंग तिला आला तो आला नसता त्या प्रसंगाची वाट पाहण्यासाठी तिला फार वेळ जाऊ द्यावा लागला नाही त्याच रात्री रत्नाकर पुन्हां तसा होऊन आला, त्याला पाहताच तिला जो धक्का बसला तो असाधारण होता ती निर्धास्त होती आपण पड खाऊन वचन दिल त्याचा सुपरिणाम होईल अशी खात्री उराशी बाळगून ती निर्धास्त होती, आणि म्हणूनच, तें वचन फुकट गेले, ती शपथ फुकट गेली, हें जेव्हा तिने पाहिलें तेव्हा ती हताश झाली.

रत्नाकराला उचलून खोलींत ठेवल्यावर ती म्हणाली, “ सकाळची गळ्याची शपथ कुठ गेली ? ”

“ गळ्याची शपथ गेली जहानंममध्ये ! ” रत्नाकर हातवारे करीत म्हणाला, “ शपथ कुणी घेतली ? का घेतली ? शपथ घेण्याचा कुणाला काय अधिकार ? ” पुन्हा पुन्हा तेच शब्द उच्चारित तो असे विलक्षण हातवारे करीत होता कीं तें पाहताच सिंधूच्या काळजाचे पाणी झालें सार भवितव्य तिला दिसूं लागलें. संसाराच्या आरंभालाच मिळालेला हा धक्का पुढल्या आयुष्यातील मार्ग किती दुष्कर आहे याची कल्पना तिला देऊं लागला.

न पुजलेली देवता

रत्नाकर यावळी बोलण्याच्या स्थितीत नव्हता हे कळून ती निघून गेली आपल्या खोलीत जाऊन रडत ती बिछान्यावर पडली पण तिला झोप आली नाही तिच्या दारावर कुणी थाप मारीत होतें. तिने दरवाजा उघडला त्यासरशीं रत्नाकर कोसळून दारातून आत पडला तिने सावरून त्याला उभे केलें, तो सारखा डळमळत होता. तोंडानें काहीं बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता पण तोंडातून शब्द निघणें अशक्य झाल्यामुळें काहीं असबद्ध भाषा त्याच्या ओठावर नुसती घुटमळत असल्याचें सिंघूला ऐकूं येत होतें. त्या शब्दाना काहीं अर्थ नव्हता त्या शब्दाचा अर्थ कळून घेण्याचा तिने प्रयत्नही केला नाही ते शब्द पवित्र नव्हते, त्याच्या तोंडाला दारूची जितकी घाण येत होती त्याच्यापेक्षा जास्त घाण त्या शब्दाना येत होती. त्या दोन्ही घाणींच्या शिसारीनें तिचे मस्तक भिर-भिरूं लागलें तिने पुन्हा रत्नाकराला उचलून त्याच्या खोलीत नेऊन निजवळें आकाश फाटल्यासारखें तिला वाटत होतें जगण्यात काहीं जीव उरला नाही, अशी भावना सारखी तिच्या मेंदूसमोर नाचत होती. जिवानें काहींतरी बरें वाईट कळून घेऊन या परिस्थितीतून मुक्त व्हावें असें देखील तिच्या मनात आलें ती वैतागून गेली होती. रत्नाकरानें तिच्या अंगावर हात चालवला नव्हता तरी देखील हातात काठी घेऊन त्याला चागला बडवून काढावा, असे पुन्हा पुन्हा तिच्या मनात येत होतें. खोडकर मुलानें वेडेविदे चाळे केले तर त्याची आई त्याला जशी बडवून काढते—आणि ज्या कारणासाठी बडवून काढते—ज्या भावनेनें बडवून काढते, त्याच भावनेनें रत्नाकराला खरपूस मार द्यावा असें सिंघूला वाटलें. पण तिचा हात वाहिला नाही

रत्नाकराच्या खोलीच्या दाराला बाहेरून कडी घालून ती आपल्या खोलीत जाऊन झोपली खरी पण तिचें भान ठिकाणावर नव्हतें. हजारों विचाराचें काहूर तिच्या मनात माजलें होतें.

तिला कुणाचा आधार नव्हता. कुणाजवळ तक्रार घेऊन जावी असें मनात आलें तरी दीनबाईखेरीज तिला दुसरी जागा नव्हती, पण दीनबाई तरी काय करणार होती ? रत्नाकरावर अधिकार गाजवण्या-इतकी सत्ता दीनबाईच्या अंगी कुठें होती ?

काय होईल तें होवो, या परिस्थितीत खचून जायचें नाहीं, आल्या प्रसंगाला तोंड द्यायचें—टक्कर द्यायची—पडतील ते क्लेश सहन करायचे पण रत्नाकराला ताळ्यावर आणायचा, अशी—ईश्वराचें नाव घेऊन त्या भयाण रात्री तिनें प्रतिज्ञा केली.

प्रकरण १७

सत्याग्रह

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सारीच हवा पालटली होती नित्याप्रमाणें चहाचा ट्रे घेऊन ती ज्यावेळीं रत्नाकरासमोर गेली त्यावेळीं तिच्याकडे पाहून तो अगदीं पूर्वीप्रमाणे हंसला तिलाही नकळत हसूं आलें त्यानें हंसायचें, पुन्हा तिने हंसायचें, असें कितीतरी वेळ चालले होते चहा तसाच समोर पडून होता हे हंसणें सपल्यावर रत्नाकर म्हणाला, “ राग गेला ना ? ”

थोड्याशा रूसव्याच्या आवाजात सिंधू म्हणाली, “ राग कसा जाईल ? काय झालं आहे असं ? का माझा राग जावा ? ”

“ कां ? आता हंसलों की नाही ? ”

“ नुसत हसल म्हणजे राग जातो वाटत ? काल तोंडातून काय काय भाषा येत होती याची जर आता आठवण असती, तर हसल्याबद्दल लाज वाटली असती ”

“त्या तशा वेळीं काय होत हैं कधीं कुणी हिशेबात धरूं नये. माझा ताळ सुटला होता हैं मला कळत होतं,- भलते शब्द तोंडातून जात होते हैं देखील अगदींच कळत नव्हतं असं नाहीं -पण माझ्या मेंदूवर माझा ताबा होता कुठं ? तो मी बोलत नव्हतो-तें ‘ ती ’ बोलत होती तिच्या बोलण्याचा हिशेब जर असा धरून बसलं तर पुढें एवढं आयुष्य काढायचं आहे त्याची काय वाट ? ”

“ म्हणजे सारं आयुष्यभर असंच चालणार का ? त्याला कांहीं उपाय नाही का ? हैं सुटणं अशक्य का आहे ? माणसानं मनात आणलं तर तो

डोगर देखील उलथून टाकू शकतो असं म्हणतात, मग कसलं मेलं हें व्यसन ? हें सुटणं कठीण का आहे ? मनात आणल पाहिजे मन थोडं ताब्यांत घेतलं पाहिजे जरासं आत्मसंयमन केलं पाहिजे पण अशी अत करणाची कळकळ मात्र पाहिजे अत करणपूर्वक वाटलं पाहिजे, कीं हे व्यसन सुटावं म्हणून पुन्हा काहींतरी उद्वेग झाला, पुन्हा काहीं तरी मनाविरुद्ध गोष्ट झाली, कीं जुनी लहर यायची आणि पुन्हा ती बया तोंडाला लागायची—”

सिंधू बोलत असतां रत्नाकर खालीं मान घालून ऐकत होता त्याच्या डोळ्यातून टचून् एक अश्रू खालीं ट्रेवर पडला त्याने वर तोंड करून सिंधूकडे पाहिलें त्याचे डोळे आसवानीं भरून आले आहेत असें पाहून सिंधू म्हणाली, “असे डोळे ओले करूं नयेत गडे ! त्यानं अकल्याण होतं. सकाळच्या रामपारीं तीं अभद्रवाणी आसवं डोळ्यात कशाला आणायचीं तीं ? व्यसन व्यसन म्हणजे काय ? आम्हा बायकाकडे पहा पुष्कळ गोष्टी आम्हाला वाटत असतात, पण नवऱ्याच्या इच्छेसाठीं आम्हीं मन मारून नाहीं का टाकीत ! जगासाठीं नको, अब्रूसाठीं नको, पण आवडत्या पत्नीसाठीं म्हणून तरी मनावर थोडासा ताबा गाजवावा असं कसं वाटत नाहीं ?—”

सद्गदित कंठानें रत्नाकर म्हणाला, “मग साग आता मी काय करूं ?”

“काय करायचं हें सागायला का पाहिजे ? ” सिंधू म्हणाली, “प्रतिज्ञा केली पाहिजे शपथ नको घ्यायला. शपथ घेतली, कीं ती मोडायची बुद्धि होते—दोन वेळा असं झालं—अगदीं निश्चयच करायचा मनाचा, कीं काहीं झालं—जिवाची तळमळ झाली, काहिली झाली, अगदीं प्राण कासावीस होत आहेत असं वाटलं, तरीदेखील पेला तोंडाला लावायचा नाही, असा अगदीं ठाम निश्चय करायचा ! ”

न पुजलेली देवता

“ ठीक ” रत्नाकर म्हणाला, “ आजच हें ठरलं. पुन्हा एकवार प्रयत्न करून पाहातों काल माझ्या तोंडांतून काय शब्द गेले याची मला पुसट पुसट आठवण आहे—थोडीशी उतरल्यावर आठवण झाली त्यामुळं सारी रात्र मी तळमळत काढली आज कित्येक दिवस झाले—आपण जवळ जवळ विभक्तच झालों आहोंत तू एकीकडे असतेस, मी एकीकडे असतो पतिपत्नीचं जीवन म्हणजे हेंच का ? लग्न झालं त्या दिवशी आपण चतुर्भुज झालों, पण दोन हात जर असे दोहोंकडे पडले तर देवतेच चतुर्भुज स्वरूप राहिल कुठ ? एकट माणूस ‘ माणूस ’ असत लग्न झाल कीं तें चतुर्भुज होत—देव होत—तें देवत्व घालवल म्हणूनच माझी अशी दशा झाली आता तू तरी मला टाकून दूर राहू नकोस मला माझ्या मनावर ताबा ठेवता येत नाहीं हें व्यसन मोठें दुर्धर आहे हे व्यसन नसल, तर दुसरं कुठल तरी व्यसन मला पाहिजे ते दुसरं व्यसन—”

रत्नाकर उठला, त्यानें तिला जवळ घेतलें, तिच्या हनुवटीखाली हात घालून तो म्हणाला, “ तें दुसर व्यसन म्हणजे—तू !—हें व्यसन वाढलं म्हणजे तें व्यसन आपोआप सुटेल—”

रत्नाकराच्या तोंडचं तें गोडगोड भाषण ऐकून सिंधूच्या अंत करणात आनंदाचे फवारे उठू लागले होते पण ते तिथल्या तिथे मावळत होते. त्या भाषणात भावनात्मकता होती पण सिंधूला प्रश्न हा पडला, कीं ती अंत करणपूर्वक होती का ? प्रामाणिक होती कीं तात्कालिक परिणामा-मुळें तोंडातून निघणारे ते नुसते उद्गार होते का ? पिळवटलेल्या अंत - करणाची कळकळ त्या शब्दात दिसत नव्हती अगं नाहीं, पण ते अंत - करणाचे बोल समोर दारू दिसताच केव्हां सुटून जातील याची तिला खात्री वाटत नव्हती

तिसऱ्या प्रहरीं रत्नाकर बाहेर निघून गेला तशीं तीही दीनबाईच्या घरीं गेली बरेच दिवसात ती न आल्यामुळें दीनबाईही काळजींत होती ती म्हणाली, “ आज—उद्या तुला भेटायला मी येणारच होतें आलीस तूं, बरं झालं मला मोठी चुटपूट लागून राहिली होती काहीतरी विशेष आहे, असं आपलं मला वाटत होत—”

सिंधू म्हणाली, “ तसं विशेष होतच ! तुम्हाला वाटलं तें काहीं खोटं नाही—”

गेल्या एकदोन दिवसात झालेली सर्व हकिकत सिंधूने तिला सांगितली तेव्हा दीनबाई म्हणाली, “ मी सांगितलेल तुला आता पटल ना ? दारुज्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवण्यात काहीं अर्थ नाही त्यान कितीही शपथा घेतल्या तरी तो त्या पाळणार नाही एक उपाय मला सुचला आहे, तो एकदा आपण करून पाहू त्यात तुझही कल्याण होईल, माझही कल्याण होईल खुदाच्या कृपेने माझ हल्लीं ठीक आहे बरजोरन याच धर्मात पडून राहाव अस हल्लीं मला वाटत नाही हजारो कुटुंबाचा सत्यानाश व्हावा आणि त्या सत्यानाशाच्या पायावर आमचं वैभव उभारल जाव हें मला काही पटत नाही. यापूर्वीं झाल तेव्हाद पुरे झाल म्हणून सांगने असं कर, रत्नाकराकडून एकच वचन घे, की यानंतर जर त्याला केव्हाही दारू प्यायची असेल तर ती त्यान फक्त आमच्या दुकानात येऊन प्यावी दुसऱ्या कुठही पिऊ नये—”

“ आणि दररोज ते तुमच्या दुकानात येऊन पिऊं लागले मग ? ” सिंधूने विचारले

“ तें शक्यच नाही. ” दीनबाई म्हणाली, “ त्यानं रोज आमच्या दुकानात येऊं नये याला जो उपाय करायचा तो मी करीन. आज तुला मी काही सांगत नाही—पण एवढा वचन तूं त्याच्याकडून घेऊन ठेव आणि हें वचन पाळण्याच्या बाबतीत मात्र त्यानं प्रामाणिक राहिलं

न पुजलेली देवता

पाहिजे अशी अगदी खात्री करून घे. हव तर तूं त्याला दुकानांत घेऊन ये आमच्या त्याला साग-त्या दुकानात गेलं म्हणजे निदान पिण्याचं प्रमाण बेताबाहेर जाऊं नये, याची खबरदारी घेता येईल.”

दीनबाईची ती योजना ऐकून सिंधूचें मन बुचकळ्यांत पडलें दीन-बाईच्या दुकानात दारू पीण्यासाठीं रत्नाकर गेला, तर ती कोणत्या उपायानीं त्याच्या दारू पिण्याला आळा घालणार आहे, कीं अजिबात बद करणार आहे, याविषयी ती आपल्या मनात कल्पना करू लागली

सध्याकाळी रत्नाकर घरीं आला—बोहर राहिला नाही, तेव्हाढेंच सिंधूला समाधान वाटले तिनें त्याच रात्री त्याच्याकडून दीनबाईनें सांगितल्याप्रमाणें वचन घेतलें, आणि त्यानेंही ते मोठ्या आनदाने दिले

तो म्हणाला, “ दीनबाईच्या म्हणण्यात पुष्कळ तथ्य आहे मी तिथ गेलो तर मंडळी बरोबर घेऊन जाणार नाही इतर मंडळीबरोबर गेलों म्हणजेच हें प्रमाण माझ्या ताब्यात राहात नाही एकटा असलो तर पीण्याची इच्छासुद्धा होत नाही केव्हा केव्हा होते, नाहीं अस नाहीं त्यादिवशीं सारखं काहीं तरी कारण झाल तर एकटा जाऊनसुद्धा पितों, पण तसं कारण काही आता होणार नाहीं आपला आता हा तह झाला आहे. हा तह काहीं मोडायचा नाही—तूही मोडायचा नाहीं नि मीही मोडायचा नाहीं. अस्पृश्य लोकांच्या मंदिरप्रवेशाच्या बाबतींत तू तोंड घालायच नाहीं—नि हें वचन जोंपर्यंत तूं पाळते आहेस तोंपर्यंत तूं सांगितलेली अट मी प्रामाणिकपणानें शब्दश पाळीन ”

सिंधूला समाधान वाटलें—पण आनंद झाला नाही. यापूर्वीं एकापेक्षा अधिक वेळा रत्नाकराने वचनभंग केला होता. भावनात्मकतेचा आधार घेऊन तो यावेळीं जरी वचन द्यायला तयार झाला होता, तरी मंडळींनीं सेचल्यावर तो कदाचित पाड्ड्या हॉटेलात जाईलही, असें तिला वाटत होतें.

काही का असेना, एकदा प्रयत्न करून पाहावा असें तिला वाटलें.

पाड्याच्या हॉटेलात तो न गेला—मंदिरप्रवेशाच्या चळवळीमुळें त्या हॉटेलांत जायला बाकीची मंडळीही तयार नव्हती—तरी दुसरी हॉटेले नव्हती असें काही नाही हॉटेले काय, नुसते बार काय—मुंबईत त्यांची लयलूट आहे ज्याला शपथच मोडायची त्याला ती कशीही मोडतां आली असती, पण, आल्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन पाहायचा, त्यातून काही निष्पन्न झालें तर बरेंच झालें, असे तिने मनाचें समाधान करून घेतलें.

आणखी काही आठवडे निघून गेले इतक्या मुदतींत रत्नाकर फिरायला फारसा गेला नाही त्यानें वचन दिल्याची हकिकत सिंभूनें दीनबाईला सांगितली होती दीनबाईही आपला वचनाप्रमाणें तयारीत होती.

मंदिरप्रवेशाच्या चळवळीला निकराचें तोड लागले होते प्रत्येक दिवशीं पचकमिटीचे लोक देवळाशीं जाऊन हजर राहात असत. आज अस्पृश्य लोक येऊन मंदिरप्रवेश करणार, अशा बातम्या रोज येत होत्या. पण ते न आल्यामुळें पाहारा ठेवणारी सनातनी मंडळी संबंध दिवस देवाच्या दारी उभी राहून चारी मुक्ति साधून घरीं परत येत होती

आता अस्पृश्य येत नाहीत असे सनातनी लोकाना वाटलें मधल्या मुदतींत त्याच्या कुठें सभाही झाल्या नाहीत कुठें तरी ही चळवळ मंदावली अशी कल्पना करून सनातनी लोकानीं स्वतः देवळात जाणें बंद केलें.

देवळातल्या पुजाऱ्याला वर्दी देण्याबद्दल बजावून सांगून ते निर्धास्त राहिले

ही संधी साधून एकेदिवशीं अस्पृश्याचा घोळका येऊन देवळाच्या दारीं थडकला पुजारी लोकानीं ततडीनें पचाना बोलावणें पाठविलें. पोलिसची तयारी आज कित्येक दिवस देवाच्या दारीं सज्ज होती. अस्पृश्यांना त्यांनीं विरोध केला. दंगा करायचा नाही हा अस्पृश्यांचा निश्चय होता ते देवाच्या दाराशीं वरणें धरून बसले.

न पुजलेली देवता

अस्पृश्याचा प्रचंड समुदाय देवाचे दार अडवून बसल्यामुळे इतर लोकांना आत प्रवेश करणे कठीण झाले. अन्नपाणी टाकून दोन दिवस पर्यंत हा अस्पृश्याचा जमाव तसाच धरणे धरून बसला होता. इतर पंचांगप्रमाणे रत्नाकरालाही तिथे हजर राहावे लागले होते. हा सत्याग्रह पाहण्यासाठी आपणही जावे, असे सिधूच्या मनात आले. पण दिलेलं वचन आठवून तिला माघार घ्यावी लागली.

दोन दिवसपर्यंत अन्नपाणी टाकून दाराशी धरणे वरून बसलेला लोकाचा जमाव पाहून इतर पंचाच्या मनावर जरी काही परिणाम झाला नाही तरी रत्नाकराचे अतः करण भरून आले.

मंदिरप्रवेश करू देणे त्याच्या हातचं नव्हते, त्याला सर्वांच्या अनुकूलतेची आवश्यकता होती—पण जे आपल्याला करता येईल तेवढे तरी करावे या उद्देशाने त्याने मुद्दाम मनुष्य पाठवून खाण्यापिण्याचे पदार्थ आणून त्या सत्याग्रही लोकांच्या पुढे ठेवले. ते पदार्थ कुणी आणले, याची कल्पना त्याने सत्याग्रही लोकांना येऊ दिली नाही.

—पण अस्पृश्य लोकांचा निग्रह अढळ होता काहीं झाले तरी तोडात पाणीमुद्धा ध्यायचं नाही अशी प्रतिज्ञा करून ते बसले होते, आणि ती प्रतिज्ञा पाळण्यासाठी लागणारा मनाचा निर्धार त्याच्या आगी वसत होता. आणलेले पदार्थ त्यांनी सन्मानपूर्वक परत केले.

पाडू म्हणाला, “आमच्या तोंडात पाणी घालावं अशी इच्छा झाली असेल त्याचं देव कल्याण करो. देवाला नैवेद्य दाखवतात त्याचप्रमाणे आम्ही हा नैवेद्य ग्रहण केला. ज्या कुणी हें अन्नपाणी आम्हाला दिले आहे ते आम्हाला पोचलं. पण देवाचं दर्शन देवळांत जाऊन झाल्याशिवाय प्राण गेला तरी तोडात पाणी घालायचं नाही हा जो आमचा निश्चय झाला आहे, तो मोडणं अशक्य आहे.”

रत्नाकराच्या जोडीदार पंचानीं त्याची थट्टा आरंभली हें अन्नपाणी त्यानेंच आणून दिले, हें त्यांना कळलें होतें त्या थट्टेनें रत्नाकर चिडून गेला नाहीं पण त्याच्या लवचिकपणामुळे इतर सनातनी मंडळीचा त्याच्यावरचा विश्वास उडाला

आता जास्त अत न पाहाता शेवटचा उपाय योजला पाहिजे असे ठरवून, अशा सत्याग्रहाच्या प्रसंगी जो प्रयोग केला जातो त्याला त्या सनातनी सैतानांनीं सुरवात केली

सनातनी लोकांशी सहानुभूति बाळगणारे जे काहीं पादरपेशे अस्पृश्य होते त्यांना त्यांनीं हाताशीं घेतलें आणि त्यांच्याकरवीं देवळात दगडफेक करायला लावली, त्यातील एक दगड पोलीसला बसला आणि मग जे व्हायचे तें झाले, आलेल्या सत्याग्रही लोकांना पोलिसांनीं मार देऊन पिटाळून लावलें

पुढारी लोकांना पकडण्यात आले, त्यांत पाडूही होता

पाडूच्या हातात बिड्या ठोकल्याचे ज्यावेळी रत्नाकरने पाहिले त्यावेळीं त्याच्या हृदयात जोराचा धक्का बसला तो तसाच मोटारीत बसून घरीं वावत आला त्याची ती विलक्षण मुद्रा पाहून सिंधूही घाबरून गेली

प्रकरण १८ वें

अनुताप

—काय झालें हेंच सिंधूला कळेना रत्नाकराचें एवढे तोंड सुटलेलें तिने कधींच पाहिलें नव्हतें —अगदीं लहान मुलासारखा हुदके दे-देऊन तो रडत होता सिंधूने पुन्हां पुन्हा विचारले, त्यावेळीं तो म्हणाला, “काय सांगू सिंधू, केवढा मी पापी ! आज माझ्यामुळं पांडूच्या हातांत बिड्या पडल्या आज इतकी वर्ष माझ्या अपराधावर ज्यानं पांघरूण घातलं, इतकीं वर्ष निरपेक्ष बुद्धीनं माझी सेवा केली—नि सेवा केली हें कुणाला कळंसुद्धा दिलं नाहीं, त्या माझ्या उपकारकर्त्यांच्या हातांत बिड्या घालायला मी कारणीभूत झालों—”

झालेली सर्व हकीकत रत्नाकरानें सिंधूला सांगितली, त्यावेळीं सिंधूलाही फार चाईट वाटलें. रत्नाकराच्या मनावर त्या प्रसंगाचा ज्याप्रकारचा परिणाम झाला, त्या प्रकारचा परिणाम सिंधूच्या मनावर झाला नाहीं सत्कार्य करतांना पांडू तुरुंगांत गेला याबद्दल तिला अभिमानपूर्वक आनंदच वाटला स्वतःच्या मताच्या समर्थनासाठी, स्वतःच्या मताच्या प्रस्थापनेसाठी पांडूने दाखवलेल्या निर्भयतेबद्दल तिला आनंद वाटला.

तसें जेव्हां तिने बोलून दाखवले तेव्हा रत्नाकर म्हणाला, “हें तुला वाटतं पण मला तसं वाटत नाहीं. त्याने वीराची वृत्ती दाखवली असेल, पण मी मात्र याप्रसंगीं भेकडाडून भेकड ठरलों शेवटीं, पांडूला तरी सोडून द्या, असं म्हणाव, असं हजारवेळा तरी माझ्या मनांत आलं होतं. मी माझं वजन खर्च केलं अंतर पोलीस ऑफीसर माझ्याविरुद्ध गेले नसते अशी माझी खात्री आहे, पण तेवढेदेखील धैर्य मला झालं नाहीं. मला प्रश्न पडतो तो हाच, कीं हा भेडकपणा माझ्या अंगीं कशामुळं आला ? दारुबाजीमुळं कीं माझ्या सनातनीपणामुळं ?”

“ दोहोहीमुळ ! ” सिंधू म्हणाली, “ दोन्हीही व्यसनंच. दोन्हीमुळं माणसाचा ताळ सुटतो—दोन्हीहीमुळ माणूस बेकाम होतो,—दोन्हीमुळ माणूस भेकड बनतो, याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय आतां आला ना ? ही दोन्ही व्यसनं सोडून द्यावीत असं अजूनही नाही का आपल्याला वाटत ? ”

रत्नाकर अगदीं शरमून गेला होता. जे शब्द त्याला ऐकू येत होते ते पति-व्रता पत्नीचे नव्हते—प्रामाणिकपणाची एक मूर्तीच बोलत होती. त्या उद्गारात जसें मार्दव होतं तशीच तेजस्विता होती त्या तेजापुढें रत्नाकर कांपूं लागला. डोळे उघडून सिंधूच्या तोंडाकडे त्याच्याने पहावेना

इतक्यात दरवाजावरची घटा वाजली गड्याने येऊन मांगितले, “ कुणी दिनूबाबू नांवाचे गृहस्थ आले आहेत ”

दोघेही धावतच दिवाणखान्यात आलीं दिनूबाबू रागानें ताबडा—लाल झाला होता. आल्याबरोबर त्याने एकदम रत्नाकरावर तोड सोडलें, “ देवाला कोडून ठेवता, लाज नाही वाटत ? हा तुमचा देव दगडाचा का असतो ? बाथरूम एवढ्या देवळाच्या गाभाऱ्यांत का असतो ? ती देवाची समक्षा आहे—नुसतं प्रतीक ओह मनुष्यजात तेव्हाही जर ईश्वराचीं लेकरं आहेत तर त्यातल्या मूढ-भरांनाच या ईश्वराच्या समक्षेपासून दूर ठेवण्याचा तुम्हाला काय अधिकार ? काय केल त्यानीं ? ते मारायला का आले होते ? त्यानी तुमच्यावर हत्यार का उगारल होते ? तुम्ही आपल्या माणसाना त्यांच्यात घातल आणि त्यांच्याकडून दगड मारवले—आणि त्यांनाच गुन्हेगार ठरवले एव्हाही जी बदमाशगिरी केलीत हेंच का तुमच्या हिंदुधर्माच लक्षण ? हिंदुधर्माच लक्षण जर हेंच असेल तर असल्या धर्माची राखरागोळी होऊन त्या धर्माच्या तत्त्वाचा मागमूस सुद्धा जगातून नाहीसा ला तर मी ईश्वराचे आभार मानीन —”

बोलत असतांना दिनूबाबू खदिरागारासारखा धगधगत होता आपल्या एका जिह्वाळ्याच्या मित्राला आपण टाकून बोलतो आहों याचें त्याला भानसुद्धां राहिलें नव्हतें आपल्यासमोर एक सैतान उभा आहे अशा समजुतीनेच तो बोलत होता.

न पुजलेली देवता

रत्नाकर खाली मान घालून मुकाट्याने त्याचे भाषण ऐकत होता

दिनूबाबू ओरडला, “ मान खाली घालतोस ? शरम नाही वाटत ? का हा पाजीपणा केलास ? कां ही अधमवृत्ती तुला आठवली ? बाकीचे लोक अधमपणा करायला तयार झाले त्या वेळी प्रामाणिकपणान पुढ येऊन ‘ ही बदमासगिरी या सभ्य समजल्या जाणाऱ्या सनातनी गुडानी केली आहे ’ अस सागण्याच धैर्य तुला का झाल नाही ?-अस सागण्याची बुद्धि ईश्वरान तुझ्या अत करणात कां उत्पन्न केली नाही ? का त्यावेळी दातखीळ बसली ? त्यावेळी दातखीळ का बसली आणि आता ऐकतांनाही का दातखीळ बसली आहे ?—”

रत्नाकराने वावत जाऊन दिनूबाबूचे पाय वरले दिनूबाबूने त्याच्याकडे दुकूनसुद्धा पाहिले नाही, तो सिधूला उद्देशून म्हणाला, “ तुम्ही हजर नव्हता का तिथं सिंधूमाई ? का हजर नव्हता ? या अपवित्र कृत्यापासून तुम्ही आपल्या नवऱ्याला का परावृत्त केल नाहीत ? ‘ वर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरामि ’ म्हणून त्यावेळी वर्माच्या साक्षीन ज्यान शपथ घेतली तो वर्मच्युत होऊन अघोरी मार्गाचा अवलंब करीत असता त्याचा हात वरून खेचण्याचा तुम्हाला अधिकार होता.-बोला ना ! तुम्हाला हें माहीत नव्हत अस मी कसं म्हणू ! साऱ्या वर्तमानपत्रात ही हकिकत प्रसिद्ध झाली होती देवाघरचे निरापराधी जीव, देवाच्या दाराशीं दोन दिवस अन्नपाण्यावाचून तळमळत पडले होते, तरीही ही बातमी तुमच्या कानावर आली नाही, अम कस म्हणू ?—”

सिंधू म्हणाली, “ क्षमा करा. मला सर्व काही माहीत होत पण मी वचनान बाधले गेले होते ”

“ वचन ! ” दिनूबाबू उसळून म्हणाला, “ कसलं वचन ? अधर्म होई असेल त्यावेळी दिलेलं कुठलही वचन मोडण्यांत पाप होणार नाही अस माझ्या-सारख्या वेड्या कवीला वाटतं तुम्ही कवी नाहीं म्हणून वचनाच तुम्हाला महत्त्व वाटल -कमल हें वचन ? आणि तें का दिलत ? माझी समजूत होती, कीं

तुम्हाला काही अतःकरण आहे म्हणून ! ज्याला अतःकरण आहे तो असल वचन केव्हाही देणार नाही का दिलत हे वचन ?—”

“ यांची दारू सोडवण्यासाठी ” सिंधू गभीरपणे म्हणाली, “ यानी दारू प्यायची नाही, आणि जोपर्यंत हे दारू पीत नाहीत तोपर्यंत मंदिरप्रवेशाच्या कारभारात मी हात घालायचा नाही, अस मी याना वचन दिल होतं. ”

“ सिंधूमई, काय केलत हे ! ” एका कोचावर आग टाकीत दिनूबाबू म्हणाला, “ कशाला हे वचन दिलत ? असलं वचन द्यायचा तुम्हाला काय अधिकार ? हजारो जीवांचे तळतळाट घेण्यापेक्षा हा असला अधम माणूस दारू पीता पीता मेला असता तर जगाच काय नुकसान झाल असत ? ”

ते शब्द ऐकताच सिंधूने कानावर हात ठेवले, ते पाहून दिनूबाबू म्हणाला, “ हा माणूस मेला अग म्हटल तर तुमच्या काळजाला धक्का बसला, पण तों माणस तीन दिवस अन्नपाण्यावाचून देवाच्या दारी तडफडत राहिली होती त्यावेळी तुमच्या अतःकरणाला द्रव आला नाही ! असल दगडी अतःकरण बायकांना असत — स्त्रीदेवतेला असत — असं जर कुणी शपथ घेऊन मागितल असतं तरी मला खरं वाटलं नसतं ! आणि त्यातून तुम्ही ? मला वाईट वाटत, की तुमच्या हातून असला अत्याचार कसा घडला ? हा सुशिक्षित आहे, विलायतेला जाऊन आलेला आहे, विलायतेला जाऊन आल्यावर प्रायश्चित घेऊन हा वाटेल ते खातो पितो आहे आणि वर वर्माच रक्षण करण्याचा आव आणतो आहे. असल्या माणसाच अतःकरण कठोर असल तर मला त्यात काही वाटणार नाही ! दाभिरुपणात सारं आयुष्य गेलेलं काय म्हणे वडिलार्जित पचायत ! वडिलार्जित सनातनीपणा राखण्यासाठी यानी माणुसकीलादेखील मारून टाकावं ! हे या पुरुषाला शोभतं, पण सिंधूबाई, तुम्हाला — आईच्या जातीला हे शोभत नाही. आईचं अतःकरण आईसारख पाहिजे कुणाच्याही दुःखानं कळवळलं पाहिजे. आईच्या अतःकरणाला हे घूल माझं आणि हे दुसऱ्याचं, असा भेदभाव कधीच वाटत नाही एवढी लहानमोठी मुलं तीन दिवसपर्यंत उन्हात तळमळत होती,

न पुजलेली देवता

अंगातून घामाच्या धारा लागत होत्या, खालून तापलेल्या जमिनीचे चटके बसत होते, पाण्यावाचून घसे कोरडे पडत होते, पण कुणी पाणी मागत नव्हतं; पाणी दिलं तर पीत नव्हतं कुणी, तर भुकेची कथा काय ? धरणं धरून बसलेली ही माणसं असं पंचाभिसाधन करीत असतां त्यांच्यावर पोलिस धालून फटके मारून त्यांना तुरुंगात पाठवले—”

सिंधू चटकन वळून रत्नाकरासमोर उभी राहिली आणि तितक्याच आवेशान म्हणाली, “खरं का हें ? त्यांना फटके मारले ? त्यांना तुरुंगात घातलं ?”—

रत्नाकर काहीं न बोलतां मुसता मान खाली धालून उभा होता.

“झाली खात्री ?” दिनूबाबू म्हणाला, “आतांच त्यांना पकडून नेलं !”—
काहीं न बोलतां सिंधू घरांत निघून गेली.—

रत्नाकर दिनूबाबूला उद्देशून म्हणाला, “दिनूबाबू, मला क्षमा कर परंपरेला बळी पडण्याखेरीज मला दुसरं गत्यंतर नव्हतं मी ज्या चक्रात सापडलो आहे, तें चक्र जसं फिरत असत तसंच मला फिरलं पाहिजे ”—

“कां फिरलं पाहिजे ?” दिनूबाबूने विचारलें, “तूं सरपंच आहेस. तूं देशील तो निकाल त्यांनीं मानला पाहिजे. विरोध केला म्हणून याउप्पर जर त्यांनीं तुला पंचायतींतून काढून टाकलं तर देवाचे आभार मान, की पाठीमागची एक व्याद गेली ! आणि सरळसरळ पुढं अस्पृश्यांच्या वतीनं झगडण्यासाठीं सिद्ध हो ! काय बिघडलं अस केल तर ? तुला बाळींत टाकतील ? काय बिघडलं बाळींत टाकल म्हणून ? बाळींत टाकलं म्हणून माणूस काहीं मरत नाही ! सध्या तरी हॉटेलांतच जेवतो आहेस की नाही ? तुझ्या जातवाल्यांनी नाही जेवायला घातलं तुला, तर खुशाल जाऊन हॉटेलांत जेव चोरून हॉटेलांत जेवल्यानं कांही हिंदुधर्म बाटत नाही ? हाच का आमचा हिंदु धर्म ?” दिनूबाबू पुन्हां कोचावर बसला.

“क्षमा कर,” रत्नाकर म्हणाला, “दिनूबाबू, मला क्षमा कर. मी सर्वस्वी अपराधी आहे. पण जमातीशीं विरोध करण्याचं धैर्य माझ्या अर्गी नाही.

कुलपरंपरा मला राखली पाहिजे. कुलपरंपरा राखण्यासाठी माझ्या हातून कोण-
तीही गोष्ट करणं भाग आल तरी तें मला सहन केलं पाहिजे वडिलांची आज्ञा
मला पाळली पाहिजे. ’—

“ ही कसली वडिलांची आज्ञा ? “ दिनूबाबू चिडून म्हणाला, “ उन्हांत
तळमळत पडणाऱ्या गरिबगुरिबांना पोलिसांकडून चाबकांचे तडाखे दे, असं
का तुला तुझ्या वडिलांनीं सांगितलं होतं ? आपल्या उपकारकर्त्यांच्या हातांत
बिड्या ठोक, असं का तुझ्या वडिलांनीं सांगितलं होतं ? कुलपरंपरा राखायची
म्हणजे काय ? देवस्थानाचा कारभार पहायचा ! मग पाहा ना तो कारभार !
हिशेब चोख ठेव, पैशाची अफरातफर करू नकोस, पैशाचा योग्य विनियोग
होतो की नाही तें पाहा, कुणी भलत्या गोष्टी केल्या तर त्याला आळा घाल.
वडील माणसांचा वडिलपणा बाजूला ठेवून आपल्या अंत करणांतला ईश्वर काय
सांगतो त्याची आज्ञा आधीं ऐक अगदीं स्पष्टपणें सांग, असण्यांना मंदिरांत
येऊ देऊ नये असं तुझ्या अंत करणांतला ईश्वर तुला सांगतो का ?—” रत्नाकर
काहीच बोलत नाही असें पाहून दिनूबाबू म्हणाला, “ तुझ्या तोंडचं उत्तर
ऐकल्याशिवाय मी थाबणार नाही. सांग, तुझ्या अंत करणांतला ईश्वर तुला
काय सांगतो आहे ? त्यांना मंदिरांत येऊ दिलं तर देव बाटेल असं वाटतं
तुला ? आणि तुझा देव बाटला तर त्याला प्रायश्चित्त देणार कोण ? हे पुजारी ?
हे यज्ञ करणार, होम-हवन करणार आणि देवाला शुद्ध करणार !— देवाला
शुद्ध करणार ? हीं माणसं किती अघोरी आहेत, किती पापी आहेत, याची
तुला कल्पना नसली, तरी देवाला आहे. असल्या माणसांच्या करवीं होणाऱ्या
यज्ञांनी देव अपवित्रच होईल आतां मन मारणं पुरे झालं ! अगदीं मनाचा निश्चय
कर आणि तुझा अंतरात्मा सांगत असेल त्याची आज्ञा पाळ ”—

निरोप न घेताच दिनूबाबू निघून गेला. रत्नाकराचें मन दुःखांत पडलें होतें
काय करावें हें त्याला सुचेना. खोट्या अभिमानाला बळी पडून आपण

न पुजलेली देवता

परक्याच्या मताने वागलों आणि आपल्या हातून अन्याय घडला, असे त्याची मनोदेवता त्याला सांगत होती —

पण एकदा पुढे टाकलेले पाऊल मागे घ्यायला त्याचा अभिमान तयार होत नव्हता लोक काय म्हणतील ? काल याने विरोध केला आणि हाच आतां त्याच्या मंदिरप्रवेशाला मदत करतो आहे !

लोकाच्या म्हणण्याला काहीं किंमत होती का ? आज जे म्हटले तें लोक उद्या विसरून जात नाहीत का ? आणि हे लोक कोण ? मंदिरप्रवेशाला सारेच लोक विरुद्ध होते का ? मंदिरप्रवेशाचा जर आपण पुढाकार घेतला असता, तर आपली पाठ योपटणारे पुष्कळ लोक निघाले नसते का ? निदान सिंधूला तर आनंद झाला असता ?

दोन्ही कल्पना मनात आल्या तेव्हा त्याचे हृदय भरून आले नकळत त्याच्या डोळ्यांतून आसेवे येऊ लागली तो धावतच आंत गेला सिंधू खुर्चावर बसली होती. तिची मुद्रा तारवटल्यासारखी झाली होती रत्नाकर आलेला तिला दिसला सुद्धा नाही.

“ सिंधू मला क्षमा कर, ” असे म्हणून रत्नाकराने तिच्या पायावर लोळण घेतली

प्रकरण १९ वें

तडजोड

रत्नाकराच्या वर्तनामुळे सिंधूच्या मनातील त्याच्याबद्दलचा आदर नाहीसा झाला होता त्याने तिच्या पायावर लोळण घेतली तरीदेखील तिने त्याच्याकडे दुकून पाहिले नाही

रत्नाकराला वाटत होतें, की पूर्वीप्रमाणेच भावनेत उचंबळून सिंधू आपली क्षमा मागेल, - तो क्षमा मागण्याचे ढोंग करित नव्हता त्या क्षमा मागण्यांत अत करणाची तीव्रता होती-पश्चात्तापाची जाणीव होती तरीपण पूर्वीसारखाच काहीतरी भावनामय प्रसंग यावेळी उत्पन्न व्हावा अशी जी त्याची अपेक्षा होती ती खोटी ठरल्यामुळे त्याला एक प्रकारचा थक्का बसला तो उठून उभा राहिला

किती तरी वेळ तो तिच्याकडे पहात होता, पण ती जी वर डोळे लावून बसली होती, ती चुकूनसुद्धा त्याच्याकडे पाहीना

“सिंधू! सिंधू!!” तो हळूच तिच्याकडे राली वाकून म्हणाला, “अजूनही तुझा राग गेला नाही?”

जन्माचा वैरी समोर यावा आणि त्याच्याशी बोलण्याचा प्रसंग यावा, त्या वेळीं माणूस जसा तिरमिरून उठून बाजूला जातो तशीच सिंधू तडक उठून घरात गेली रत्नाकर नुसता पाहात उभा होता तिच्या मागोमाग जावे असें एकदां त्याला वाटले होते पण त्याचा पुरुषपणावा अभिमान जागा झाला त्याला वाटले, पश्चात्तापालासुद्धा क्षमा नाही का? कां सिंधूनें एवढा राग घरावा? तिला काहींसुद्धा कां वाटं नये? प्रत्यक्ष पायावर लोळण घेतल्यावरही

न पुजलेली देवता

— नवऱ्यानं बायकोच्या पायावर लोळण घेतल्यावरही — बायकोच्या मनावर त्याचा कांहींच परिणाम कां होऊं नये ?

सिंधूचें तें वर्तन रत्नाकराच्या मनाला फार लागलें तो खोलीबाहेर निघाला. बाहेर गेल्यावर त्यानें इकडे तिकडे डोकावून पाहिले, पण सिंधू कुठेंच दिसत नाही असे पाहून कपडे करून तो तडक बाहेर निघून गेला.

सिंधू जी गेली ती तडक आपल्या निजण्याच्या खोलीत जाऊन बिछऱ्यावर आडवी झाली. तिला रडण्याचे उमाळ्यावर उमाळे येत होते. स्फुटून स्फुटून ती सारखी रडत होती समाधान करायला जवळ कुणीच नव्हते आपण इतकी उपेक्षा केल्यावर रत्नाकर आपल्या मागोमाग येणार नाही याची तिला खात्री होती आणि तो तसा यावा अशीही तिची इच्छा नव्हती,—तरीही ती मान वळवून पहात होती

सत्याग्रहाची हकीकत जरी तिला कळली होती, सत्याग्रही लोकांना पकडून नेल्याचे जरी रत्नाकरानें कबूल केलें होतें, तरी तीन दिवस देवाच्या दाराशीं धरणां वरून उपाशीं तळमळत पडणाऱ्या त्या वीराना पोलिसाकरवीं लाठीमार खावा लागला, ही गोष्ट रत्नाकरानें आपल्यापासून चोरून ठेवली याचाच तिला राग आला. एवढें सर्व सांगितले आणि तेवढेच सांगितले नाहीं ! कां सांगितलें नाहीं ? कधीं तरी तें कळणार होतेंच ना ? वर्तमानपत्रांतून तरी ती हकीकत येणार होतीच ना ? मग रत्नाकरानें स्वतः आपल्या तोंडानें ती आपल्याला कां सांगूं नये ?

रागाने ती मुसमुसत होती पण तिच्या हातीं काय होतें ? सत्याग्रही लोकांनीं दगडफेक केली आणि त्यामुळे त्यांच्यावर लाठीहल्ला करावा लागला असेंच सिद्ध होणार होतें ती स्वतः हजर नव्हती ती हजर असती तर प्रत्यक्ष नवऱ्याच्याविरुद्ध सुद्धां साक्ष द्यायला तिनें कमी केलें नसतें, इतका तिचा उद्वेग सळसळून आला होता तिला वाढले, दिन्वाबूला सांगारें दिन्वाबूला

साक्ष द्यायला लाबावें. पण दिनूषाबू तरी तिथे कुठें हजर होता ? त्यानेही ही हकीगत ऐकलेलीच होती

काय करावें हें तिला सुचेना तिचे हुंदके थांबले होते रडण्याचा उमाळा निघून गेला होता. आपल्याशीच ती विचार करीत एका कोचावर आडवी झाली. नोकर माणसे घरात वावरत होती त्यांचे वावरणे, बोलणे, चालणे तिला ऐकू येत होतें पण रत्नाकराची चाहूल कुठे लागत नव्हती

ती उठून बाहेर गेली त्यावेळी तिला दिसून आलें, की रत्नाकर घरी नव्हता —

तिच्या काळजांत एकदम धस्स झालें. पुन्हा दारू प्यायची लहर तर यणार नाही ?—

काहीं झाले तरी आल्या प्रसंगाला तोंड दिल्याखेरीज गत्यतर नव्हतें. एकदा ज्याच्या तोंडाला दारू लागली ती प्राण जाईपर्यंत झुटत नाही, असें जे कित्येक म्हणतात त्याचा अनुभव घेण्याचे आपल्या नशिबी येणार आहे कीं काय, असे तिला वाटले

त्या रात्री तिची अपेक्षा खरी ठरली. वसंतराव धारपुरे आणि रसिकलाल तर्ज झालेल्या रत्नाकराला घेऊन मध्यान रात्र उलटून गेल्यावर घरी आले दिवाणखान्यांतील कोचावर त्याला टाकून ते जेव्हां निघून गेले, तेव्हां ती रत्नाकराजवळ आली. तिला पहातांच अर्धवट बेझुद्धीत असलेला रत्नाकर उठून उभे रहाण्याचा प्रयत्न करूं लागला मान वांकडी करून तारवटलेल्या डोळ्यांनी तो तिच्याकडे पाहता म्हणाला, “तूं काय समजली आहेस ? मी मर्दे आहे—बायकोच्या रागाला भिणारा मी नव्हे.—काय वाटलं तुला ? तंबी देऊन नवऱ्याला दडपून टाकीन म्हणून ? शपथ घेतली ह्याने शपथ ! शपथेची काय किंमत आहे ? शपथ ह्याने शपथ ! शपथेची काय किंमत आहे ? शपथ मोडली म्हणून काहीं कुणी मरत नाहीं मागल्या शपथा मोडल्या त्यावेळीं काय झालं ?

न पुजलेली देवता

शपथ घ्यावी, पुन्हा मोडावी, पुन्हां घ्यावी, पुन्हा मोडावी वगैराराब म्हणतो तेच खर, शपथ घेतली, कीं बायकांची समजूत होते समजलीस सिंधू, वसंतरावाची बायकोदेखील अशीच शपथेवर खूष होते मीही दररोज शपथ घेत जाईन हवी ती शपथ घेत जाईन—बस्—तू शपथेवर खूष होऊन राहात जा म्हणजे झाल. काय झालं दारू 'यायलो म्हणून ? मनाला आग लागली म्हणजे ती विझवायला दारू 'यावी लागते मनाची आग पाण्यानें विझत नाही आगीन आग विझते. दारूदेखील आग आहे कशी जळजळत जाते आत मनालादेखील तमला तो चांगला चुरका बसतो दारूचा चरचरीत चुरका मनाला दिला, कीं तें गुपचूप स्वस्थ राहतं चढली चांगली, कीं सारं काही खलास !—काय समजलीस ?—तू देखील घेऊन पहा तुलाही डोक फिरवायची सवय लागली आहे वारंवार त्रास करून घेतेस मनाला. तू देखील थोडथोडी घेत जाशील तर त्रास व्हायचा नाही मनाला मी पाया पडलों—परंतु काही वाटलं नाही तुला ! पण मला वाटलं !—आर्वीं वाईट वाटलं—मागून राग आला नंतर अगदी भडकून उठलो, म्हणून दारू 'यालो—समजलीस म्हणून ढोसली ही दारू ! तू देखील का नाहीं थोडीशी घेतलीस ? बरोबर असतीस तर तुलादेखील पाजली असती—”

रत्नाकर तेच तेच शब्द पुन्हां पुन्हां उच्चारित होता त्याचा मनावर परिणाम होण्याच्या पलिकडच्या स्थितीत सिंधू गेली होती त्याची आतां तिला कीं व येत नव्हती—तिट्काराही येत नव्हता त्याच्याबद्दल आतां काय वाटत होतें हवीं तिला सांगता आले नसते त्याचें तें सोग पाहून तिला वाटणें, मोठ-मोठ्यानें हंसावे हसू अगदी फुटायच्या बेतांत आले होतें, पण तिने मन आवरलें

ती जाऊन बाजूला उभी राहिली. रत्नाकर तसाच बरळत होता तिला वाटले, त्याला उचलून नेऊन बिछान्यावर निजवावे तिनें तसे करण्यासाठी एक पाऊल पुढें टाकले. पण दारूने बेहोष झालेले तें ध्यान पाहून ती परत आली त्याच्या बोलण्याबरोबर दारूची घाण तिच्या नाकाला झोंबत होती तिला वाटलें,

साऱ्या दिवाणखान्यात जसे काहीं दारूचे फवारे उडत आहेत जिकडे तिकडे दारूचा वास येत होता त्या दारूच्या वासाने ती अगदीं गुदमरल्यासारखी झाली होती रत्नाकर बडबडत होता तें तिच्या कानी येत होतें ती तडक उठली आणि आपल्या बिछान्यावर निजली रत्नाकराचे काय झाले याचा तिने विचारसुद्धा केला नाही.

सकाळी तिला उठायला फारच उशीर झाला ती बाहेर आली त्या वेळीं रत्नाकर साफसफाई करून आपल्या नित्याच्या जागी चहाची वाट पहात बसला होता गड्याने चहाची ट्रे आणून त्याच्यापुढें ठेवली पण तिला त्याने हात सुद्धा लावला नाही सिंधू आली ती मुकाट्याने येऊन त्याच्या समोर खुर्चीवर बसली तिने चहाच्या किटलीला हात लावून पाहिला. ती थड झाली होती कांहीं न बोलता किटली घेऊन ती घरात निघून गेली आचाऱ्याला सांगून तिने दुसरा चहा तयार करविला

ती त्याच्या पेल्यात चहा ओतीत होती रत्नाकर बोलू सांगला, “ सिंधू, कोणत्या तोडान तुझी क्षमा मागू ? ती चूक माझी नव्हती-तुझी होती तूं माझी उपेक्षा केलीस, तें माझ्या मनाला लागल त्या रागाच्या तिरमिरीत जाऊन मी शेण खाल चूक झाली माझी—”

पेला पुढें लोटून ती आपल्या जागीं बसली आणि म्हणाली, “ चूक माझी हेंच सर, एकदा ज्याच्या तोडाला दारू लागली ती सोडवता येण शक्य नाही तस मी मनात आणलं-तसा प्रयत्न करते-ही माझीच चूक ! ”

“ नाही-नाहीं ” रत्नाकर काकुळतीला येऊन म्हणाला, “ अशी जिवावर उदार होऊन बोलूं नकोस. प्यायल्याशिवाय मी नाहीं का राहिलों कित्येक दिवस ? पण असा हा कांहीतरी प्रसंग उत्पन्न होतो, मनाला उद्वेग होतो, नि पुन्हां दारूची आठवण होते एकदां ती तोंडाला लागली, कीं माणसाची माणुसकी निघून जाते. मग मन ताब्यात ठेवणं कठीण जातं नि मग काल रात्री जसं झाल

न पुजलेली देवता

तस होत पण काल रात्रीं मी बराच सावध होतों. माझी खात्री आहे, कीं मी काल अपशब्द बोललों असेन पण तें गरळ नव्हतं दारूबाजाची बडबड होती ती. ती आतां विसरून जा.”

“ माझ्या बोलण्याचा अर्थ आपल्या ध्यानांत आला नाही ” सिंधू म्हणाली, “मी म्हणतें, प्यायची असली तर प्यावी, पण तिला कांहीं मर्यादा ठेवावी सागाव म्हणून माझ्या मनात होत —मला वाटत मी एकदां बोलले होतें कीं नाही मला आता नीटसं आठवत नाही—पण बोलावं अस माझ्या मनांत होतं. प्यायचीच जर असली तर आपल्या बरजोरजीच्या दुकानी जायचं, तो खबरदारी घेईल, जास्त पिऊ द्यायचा नाही.”

“ नाही—नाहीं—नाहीं ” रत्नाकर ओरडला. “ मी शपथ घेत नाही—पण सांगतो, नाइलाज होईपर्यंत यापुढें मी पीणार नाही ज्यावेळीं प्यावी असं मनात येईल त्यावेळीं निदान तुला विचारल्याशिवाय प्यायला जाणार नाही —”

“ मला विचारून जें प्यायला जायच तें बरजोरजीच्या दुकानी—दीनबाईच्या दुकानी.—कळलं ? ” हंसत हंसत सिंधू म्हणाली

“ कबूल ! ” रत्नाकर म्हणाला दोघाचाही समेट झाला

कित्येक दिवस निघून गेले रत्नाकराने दारूला स्पर्श केला नाही

प्रकरण २० वें

एकच पेग

रत्नाकराला आश्चर्य वाटलें ज्या दारूसाठी सिंधू आपल्याशीं इतकी कठोर झाली, ज्या दारूमुळे पत्नीधर्म विसरायची सुद्धा तयारी केली, तीच सिंधू आतां आपल्याला दारू प्यायला बिनविरोध परवानगी देते, याचे त्याला आश्चर्य वाटले.

पांढऱ्या सोडवणूकीसमोर सिंधूला आपल्या दारूबाजीची सुद्धा कदर वाटत नाही का ? तो म्हणाला, “सिंधू, एवढी जिवावर उदार होऊ नकोस दोन्ही दिव्यांतून पार पडण्याचा मी प्रयत्न करून पहातो. —मला एकच सकट वाटत, कीं एक दिव्यांतून—दारू पिण्याच्या दिव्यांतून मी पार पडूं शकेन पण दुसऱ्या दिव्याची मला अजूनही भिती वाटते जमातीच्या विरुद्ध जाण्याचें धैर्य करण मोठें कठीण आहे त्यानी काय केल तें मी प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं दगड फेकले गेले ते सनातनी लोकाकडून, यांत शकाच नाहीं—पण त्यांनीं दगड टाकलेले मी स्वतः पाहिले नाहींत.—स्वतः पाहिल्याशिवाय मी साक्ष कशी देऊ ?”

“तें मला कांहीं माहीत नाहीं,” सिंधू म्हणाली, “काय वाटेल तें करा आणि पांडोबाला सोडवा आपण त्याच्या उपकारांत आहोत. निदान मी तरी त्याच्या उपकारांत आहे. —तुम्हाला माहीत आहे, कीं तो अपराधी नाहीं अत्याचाराला तो केव्हाही समती देणार नाहीं मग तशी साक्ष घायला काय हरकत आहे ?—” क्षणभर ती रत्नाकराच्या मुद्रेकडे पहात राहिली होती त्याच्या मनांत चाललेली खळबळ तिला स्पष्ट दिसत होती. त्या धोरणानें ती पुढें म्हणाली, “मी आतां ज्यास्त कांहीं सांगत नाहीं. पांडोबांना सोडण्यासाठीं काय वाटेल तें करा. मी म्हणें, खोटें सुद्धा बोला देवाच्या घरीं तें खोटें होणार

तुरुंगाच्या दारात हार घेऊन हजर राहिला होता. पाडूच्या जमातातून फागच योडीं मंडळी त्याचे स्वागत करण्यासाठी आली होती तो तुरुंगात असलेल्या मुदतीत अस्पृश्य लोकात दोन तट पडले होते पाडूने अनत्याचारी सत्याग्रह केल्यामुळे त्याच्या बऱ्याच भाईवदाचा त्याच्यावर रोष झाला होता अत्याचर केल असते, दगामारामारी केली असती, तर दहापाच सनतनी लोकाची डोकी फोडल्याचें तरी समाधान मिळालें असतें, अगें म्हणणारे लोक पाडूच्या स्वागतासाठीं पुढे सरसावले नहीत प्रत्यक्ष कार्य यशस्वी झाले नाही तरीही अनत्याचारी वृत्तीचा अभिमान ज्याच्या हृदयातून यत्किंचितही डळमळला नाही, असेच पाडूच्या जमातातील लोक त्याच्या स्वागतासाठीं दिनूवाबूरोवर तुरुंगाच्या दारीं दाराच्या राशी घेऊन हजर राहिले होते

गज्यात पडणारा प्रत्येक हार पाडूने आपले स्वागत करायला आलेल्या आपल्या प्रत्येक भाऊवदाच्या गज्यात घातला तो म्हणाला, “मी देहदंड सोमूनही कार्य झाल नाही—तरीही माझ्या मनाला समाधान वाटत आहे आज ना उद्या ती परिस्थिति बदलेल आज कुणी रुजूल करोत वा न करोत, मनातनी लोकाच्या हृदयात जर देव अमेळ तर माझ्या या दिव्यामुळं तो जागा जाल्यावाचून रहाणार नाही अस्पृश्यांवर—विशेषत आमहा महारावर—दंगे-खोरीचा जो आरोप केला जातो आहे तो धुऊन निघाला, हें काय थोड झाल ? लढाईच्या मैदानात कुठल्याही लढवय्या जातीपेक्षा जास्त मर्दाई दाखविणारी माझी जात, अगो ताकद असताना सुद्धा—मार बसला तरी हात उचलीत नाहीं, हें साऱ्या जगानें पाहिल हें काय थोडें झाल ? फटकावण्याची ताकद अगो असूनही सहन करायच मोठ बळ आम्ही दाखवल, हें काय थोडें झाल ? आज आमच्या जातीवरचा कलक धुऊन निघाला आहे, हाच आमचा मोठा जय आहे ह्याच्यापुढ मंदीरप्रवेशाची मला मुर्तीच पर्वा वाटत नाही.”

सर्वांचें स्वागत घेत तो आपल्या घरीं न जाता पहिल्यानें सिंधूच्या भेटीला

न पुजलेली देवता

गेला त्यावेळीं रत्नाकर घरा नव्हता त्याला पढानाच सिंधूच्या डोळ्यांतून
आमनाच्या गंगा वाहू लागल्या

तिच्या पायाला हान लावण्यामाठीं तो पुढे सरमावू लागला तेव्हा सिंधूने
आपणहुनच त्याचे पाय वरल

पाडूलाही गर्दिवर आला दिनुवावूचे हुदके सर्वांना स्पष्ट ऐकू यत होत

तो प्रसंगच मोठा अपूर्व होता कुणाच्याच तोडांतून शब्द वाहेर फुटून
नव्हता समावसा सिंधूचा निरोप घऊन पाडू आपल्या भाईवदासह तिथून
निघून गेला, तेव्हा दिनुवावू म्हणाला, 'काय वाटत सिंधूसाई ? पोटा भरत्या-
सारख नाही का वाटत ? काही तरी अजून घडून आल असे नाही का वाटत ?
मंदिरप्रवेशाची नमस्कारां ' ज्या देवाला स्वतःच संरक्षण करता येत नाही
त्या देवाच्या घरात शिरायला कशाला हवी ही धडपड ? देव कुठ असा कोडून
का राहातो ? देवाकडे पहायच म्हणजे डोळे आकाशाकडे जातात—अफाट
ओहो हे त्याचं घर ' या अमल्या पसरलेल्या निव्या छताखाली देवाला
जोभायच ! या अवरलेल्या तिरव्या चादरीवर देव कुठ लोळत पडला आहे
त्याला शोथून काढायच !—या मानुषूतसारखा देव कुठ तरी मोनाकोपच्यात
पडून राहिला आहे त्याला—त्या गरीब बिचाऱ्या दुबळ्या देवाला आम्ही
बलवान माणसांनी त्याच्या आमनावर नेऊन बसवायच ! — न पुजलेली,
पायाखाली तुडवलेली, तुडवली तरी तक्रार न करणारी, दगडाला देवपणा
आणून देणारी ही सात कोटी दुबळी देवता ज्या दिवशी माणुसकीच्या
सिंहासनावर विराजमान होतील त्याच दिवशी भारताचा भाग्योदय होईल !
त्याच दिवशी गुलामगिरीची बेडी तुटेल ! त्याच दिवशी जगाच्या इतिहासात
भारतवर्षाच नाव अजरामर होऊन वसेल ! ”—बोलत असतांना त्याचा कंठ
दाटत आला होता, शब्द अडखळत होते, ओठ धरथरत होते, त्याच्या
चमकणाऱ्या डोळ्यांतून माणिकमोत्याचा सारखा वर्षाव होत होता

दिनूबाबूच्या भावनेची आत्यंतिकता पाहून सिंधू स्तंभित होऊन गेली. काय बोलावें हेंच तिला सुचेना दिनूबाबू आपल्याशीच गुणगुणत होता, “आमि कीं दुःखेरे डराई, तोबे दुःख दाओ मा आर कोतो चाई।”

सिंधूला आश्चर्य वाटलें—हा वेडा कवी अजूनही दुखाची मागणी करतो आहे !

“अशी कां पहातेम सिंधूमाई ?” दिनूबाबू गाणें थाववून म्हणाला, “मी दुःख मागतो म्हणून तुला आश्चर्य वाटलें ? दुखांतल्या आनंदासारखा आनंद कधी कुणी अनुभवला आहे का ?—तुला हें काव्य वाटेल—पण हें काव्य नव्हे, —हें भारतीय तत्वज्ञानाच सारातल मार आहे सुखांत कधी सुख असत का ? सुखाच्या काळात अतृप्ति उत्पन्न होते, लालसा वाढते, आणखी सुख हवस वाटें लागत—आणखी सुख मिळालं, कीं सुखाचा हव्यास दारूच्या कैफासारखा माणसाला वेफाम करतो दुखाचा आनंद ! — तो अनुभवला पाहिजे—त्याचं वर्णन करता यायच नाही तो आनंद मी आज अनुभवला आहे प्रसादान म्हटल आहे, ‘सुख पेये लोक गर्व कोरे आमि कोरी दुखेर बढाई’—सुखाचा अभिमान वाटतो लोकाना—आम्ही दुखाचा बडिवार मिरवितो मनाचा निश्चय झाला आहे, की या व्यक्तीच्या दुखातून जगाला सुख मिळेल व्यक्तीच्या बवनातून जगाची गुलामगिरीची वेडी तुटून पडेल. याचि देही याचि डोळां हें सत्य सिद्ध झालेल मी पाहीन—तें पाहिल्याशिवाय मरणार नाही—अशी माझी प्रतिज्ञा आहे !”

भावनेच्या भरानें त्याचें हृदय भरून आले आवेग अनावर झाला अमें पाहून नियाच्या सवयीप्रमाणे तो झटून तिथून निघून गेला.

रत्नाकर घरी परत आला त्यावेळी झालेली सर्व हकीकत मिथूने त्याला सांगितली. त्याच्याही मनावर परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही

तरीही तो म्हणाला, “तूं चुकतेम मिथू वरवर दिमणाच्या परिस्थितीवरून गैरमज करून घेऊं नको प पाहूच्या जमातीला त्याचं हें करण काही आवडलं

न पुजलेली देवता

नाही दिनुमात्र काय, सेटिमेंटल् आहे झालं ' अम काही दिसल, की चट्कन् त्याच्या मनावर परिणाम होतो—' मिथूच्या कपाळाला आठी पडलली पाहून तो म्हणाला, " म्हणजे पाड्याच्या मोठेपणाबद्दल मला शका आहे अम नाही—तो खराच एरु मोठा माणूस आहे—पण लोक काय म्हणतात, वर्तमानपत्र काय म्हणतात, तें मी तुला सांगतो—' कुठल्या कुठल्या वर्तमानपत्रातले लेख कसकसे आले आहेत हें ज्यावेळी तो मिथूला सांगू लागला, त्यावेळी तिला त्याचे बोलणें ऐकू येत नव्हतें दिनुमात्राचे उद्गार तिच्या कानात सारसे घुमत होते 'मुखात कधीं सूत्र असतं का!— दु ग्यातला आनंद अनुभवालाच पाहिजे !

रत्नाकर बोलत असता या दोनच वाक्यांची ती जुळणी करू पहात होती एकाकाली आपण सुखी होतों रत्नाकराची दाखवाजी आपल्याला कळनी नव्हती—त्या अज्ञानाच्या सुर्यात आपण रगून गेलो होतो !

पण पुढें ज्ञान झालें—तो दाखवा आहे हें कळले—आपल्या शब्दासाठी त्याने दाख न पिण्याची प्रतिज्ञा केली—तितक्याच उमाहानें त्याने ती प्रतिज्ञा मोडली—पांढूला चहा दिल्यामुळे घरचे नोकर चाकर निघून गेले—रत्नाकरानें पुन दाख सोडली—पुन दाख ग्यायला सुरवात केली—पुन आपण तह केला आणि पुन त्याने दाख सोडली '—ही सारी दु खांची परंपरा ' या दु खाच्या परंपरेंत काय वाटले ? सुख तर नव्हेच नव्हे पण काही तरी जिवंतपणा वाटत होता सुरवातीचें तें अज्ञानातील जीवन निर्धोक होतें,—सुर्याचे होतें,—पण त्यात खटका नव्हता—झगडा नव्हता

ते खटके झगडे सुरू झाल्यापासूनच दु खांची परंपरा सुरू झाली पण त्यानें जीवनाला जागतेपणा आला—त्या जागीमुळें अत करणाची राळवळ सुरू झाली—कसली तरी आच लागत होती—त्या आचीमुळें ती राळवळ सुरू झाली होती—ती आच सुखाची होती की दु खाची होती ?

“ मी काय बोलतो तें ऐकू येतय वा तुला ” रत्नाकर तिच्या अगावरून हात

फिरवून म्हणाला ती दवकून भानावर आली रत्नाकर म्हणाला, “कमलं भ्रमण चाललय तें ?”

“नाही, कांही नाही मिथू हमत म्हणाली, “उगीच आपल्या जुन्या गोष्टी आठवल्या—”

‘कशाला त्या आता जुन्या आठवणी ? रत्नाकर तिला जवळ घेऊन म्हणाला, “आता सारं काही स्थिरस्थावर झाल आहे मी तहाच्या अटी पाळतो आहे—अन सत्याग्रहसुद्धा आता रात्रिला नाही या सुर्याच्या समारावर जुन्या आठवणीचा कवडमा कशाला पाडतेस ?’

एक मोठा सुस्कारा सोडून तिने त्याच्याकडे पाहिलें

तो हंसला—तिनेही बळेच हसण्याचा प्रयत्न केला

प्रकरण २१ वें

पुन्हां वादळ

एक आठवडा निघून गेला कुठेच काही घडत नव्हतें काही ना काही तरी बरावाईट प्रकार होण्याची सिंधूला इतकी मवय लागली होती, की हे आठ दिवस तिला अगदीं कंटाळवाणे वाटले

नववा दिवस—नववी रात्र तिला जाणवली रत्नाकर त्या दिवशी घरी आला नाही कितीतरी वेळ ती त्याची वाट पहात जागत राहणा प्रयत्न करीत होती डोक्यावर सारखी झोप येत होती मन मोठें साशंक असतें—तिला वाट लागलें, पुनः कुठलें तरी बार गाठले खास ! की बरजोरजीच्याच दुकानी ?

वचन पाळण्याची जरी त्यानें शपथ घेतली होती तरी पूर्वी बऱ्याच शपथा मोडल्या असल्यामुळे तिला खात्री वाटेना

मध्यरात्र उलटून गेल्यावर रत्नाकर घरी आला खोलीत दिवा नव्हता चोर पावलांनी तो आत येऊ लागला पण त्याने दिव्याचें बटन दाबलें नाही सिंधूच्या काळजांत धडकी भरली त्याची वाट पहात ती खुर्चीत बसून राहिली होती ओसरत्या प्रकाशात तिला दिसून आलें, कीं हळूहळू तो कपडे काढून टेवीत होता त्याची हालचाल डळमळती नव्हती, म्हणून तिला वीर आला.

हळूच उठून तिनें बेडरूम लॅपचे बटन दाबलें

“अजून जागी आहेस ?” रत्नाकर उद्गारला त्याचे वर्णोच्चार स्पष्ट होते न्यामुळे तिला आणखी थोडा धीर आला ती त्याच्या अगदी जवळ गेली आणि म्हणाली, “उशीरसा झाला ?”

“माफ कर सिंधू,” रत्नाकर गहिंवरल्या आवाजात म्हणाला, “मी आच बरजोरजीच्या दुकानीं गेलों होतो”

सिंधूला वक्का वसला उभ्या राहिलेल्या जागीच ती दगडाच्या पुतळीसारखी ताठ झाली

“घाबरू नकोस !” रत्नाकर शांतपणे म्हणाला, “मी एफ्टाच गेलों होतो. अगदीं एफच पेग—”

“का घेतलं ?”

“तमंच कारण झालं” रत्नाकर तिच्या साऱ्यावर हात टेऊन म्हणाला. खाद्यावगचा हात झुगारून द्यावा असे तिच्या मनाने आले होते, पण तिने आत्म-समयन केलें रत्नाकर बोलत होता, “आज पंचक्रमिटीची सभा होती त्यांनी माझ्यावर भक्ता आळ घेतला आहे—देवस्थानच्या पैशाची मी अफरातफर केली—”

“पैशाची अफरातफर ?” सिंधू दचकून म्हणाली

“आळ आहे तो म्हटल ना !” रत्नाकर शांतपणे म्हणाला, “त्याला कारण झालय ! रागावूं नकोस—तुझा अविचार मला नडतो आहे तुझा तरी दोष काय म्हणा ! तुझ्यातून सुटलेला पांढू इथ आमच्या घरी आला आणि आम्ही दोघानीही त्याचं अभिनंदन केलं, अस कुणी तरी जाऊन बाकीच्या पंचाना सांगितलं तेवढ्या बातमीवर काही करता येण शक्य नाही, म्हणून त्यांनी हा आता व्यूह रचला आहे देवस्थानच्या पैशाची अफरातफर झाली आहे यात शक नाही, पण त्यात माझा काहीच हात नाही—”

“पैशाची अफरातफर !” आपल्याशीच पुटपुटत सिंधू म्हणाली.

न पुजलेली देवता

“मी कसाला करीन अकरातकर ? त्यानीं काही तरी वनाव केला आहे ना मित्र दोणार नाही यात शकाच नाही विडून मी पंचकमिटीचा राजीनामा द्यावा असा त्यांचा डाव आहे—पण तो डाव मी सकल होऊ देणार नाही—”

“राजीनामा द्यायचा नाही !” सिधू दात ओठ खाऊन म्हणाली, “ऐकल, राजीनामा द्यायचा नाही ! कोर्टात जाऊन झगडावं लागल तरी हरकत नाही—बदनामी झाली तरी हरकत नाही—पण राजीनामा द्यायचा नाही—”

“मी कुठं दतोय राजीनामा ?” हसत हंसत रत्नाकर म्हणाला, “तसा मी काही डरपोर नाही चागले दोन हात करायची ताकद आहे माझ्या अगा पण त्यामुळे मन उद्धिग्न झाले—मस्तरू मणभणू लागल—जुनी आठवण झाली आणि तडक बग्जोरजीच्या दुकानात गेलों—” त्याचा चेहरा अगदी भेसुर झाला होता तो म्हणाला, “वचन आठवत होतं—मनाची कशी गळबळ झाली होती जाणिवेच्या टोचण्या सारख्या यातना देत होत्या—पण भान राहिल नाही एक पेग घऊन टाकल अन् तसाच तडक बाहेर पडलो पेसे द्यायला सुद्धा यावलो नाही ”

“जाऊं दे,” सिधू बळेच हसत म्हणाली “झाल त होऊन गेल ! अन वचन तरी कुठ मोडलय ? दीनवाईच्या दुकानात जायची मीच अट घातली होती ना ? जाऊ दे आता तें काही मनांत आणायच नाही ”

सिधूच्या या समजावणीने रत्नाकराचे समाधान झाले मित्रुलाही वाटले, ए आपण प्रसंग निभावून नेला

पण तिच्या मनावे समाधान झाले नाही अशा रीतीने पट खाल्ल्यामुळे रत्नाकराला अधिक उत्तेजन येईल आणि कदाचित् त्यामुळे त्याची दाड्डी वाढेल अशी शका तिच्या मनात आल्यावाचून राहिली नाही रत्नाकराच्या केविल-वाण्या मागणीमुळे आपण प्रिघळन तत्वाचा कठोरपणा सोडून दिला अमें वाटून ती अत्यंत अस्वस्थ झाली

दुसऱ्या दिवशा तिन दिनवाईची गाठ घेऊन सांगी हकिमत तिच्या सांगितली सिंगूची या प्रसंगीची वागणूक दिनवाईला आवडली नसावी असे तिच्या चर्येवर दिसत होते ती काहीच बोलत नाही असे पाहून सिंगू म्हणाली “ मी चुकले का ? ”

“ छे छे !—मुळीच नाही तू चुकली नाहीस—चूक झाली ती माझीच. अशाप्रकारच वचन ध्यायला तुला सांगितल्यानंतर किती तरी दिवस निघून गेले पण रत्नाकर काहा आमच्या दुकानीं आला नव्हता पहिल्या पहिल्यान मी तपास करीत होते पण पुढे पुढे ती गोष्ट माझ्या आठवणीतूनच निघून गेली आज सांगिलम ते वरं झाले बाकी मला वाटत, यावेळा तू जरा करडेपणा दाखवला पाहिजे होतास दाख सोडलेल्या दाखवाजाला वागवणं म्हणजे टॉयफाइड मधून उठलेल्या रोग्याला वागवण्यासारखेच आहे फार काळजी घेतली पाहिजे त्याच्या जिभेची ! नाही तर फटूकून रोग उलटायचा आता तू जा—काल गेला होता त्याअर्थी आज तो जाणार ! त्याची जीभ चटावली आहे, आता तो राहणार नाही काय करायचे ते मी पाहून घेईं तुला त्याची काळजी नको ”

जड अत करणाने सिंगू घरी निघून गेली दिनवाईने प्रत्यक्ष जरी तिला दोष दिला नव्हता, तरी पर्यायाने व्यसनाला उत्तेजन दिल्याचा आरोप आपल्यावर केला गेला असे तिला वाटले कुठे तरी चुकले असे आता तिच्या वाटत होते—तिथे दिनवाईने केलेली ही हलुवार कानउगडणी तिच्या मनाला चांगलीच डाकून राहिली

दिनवाईचे भविष्यच खरे झाले मात्र त्याला नुसती ‘ चटावलेली जीभ ’ एवढेच कारण नव्हते एरुदा रत्नाकर आपल्या दुकानीं आला असे पाहिल्याबरोबर बरजोरजीने आपल्या बाकीच्या कपूला वर्दी दिली बसंतरास घारपुरे अगदी वाटच पहात होता त्याने रत्नाकरला हुडकून काढून ज्यावेळा बरजोरजीच्या दुकानात आणले त्यावेळी रसिक मेहता, पेरूमल शामदासानी,

न पुजलेली देवता

श्रीनिवास गिरध्या, जॉन डिकॉस्टा आणि जे स्वामीनाथन् आधीच तिथे हजर असलेले पाहुन र नागर आश्चर्यचकित झाला

हलफ्लोळ करून सर्वांनी त्याचे स्वागत केले “ रिसरेक्शन झालेल्या माझ्या मित्रांचे स्वागत अगो ” अमे म्हणून डिकॉस्टाने त्याला बळेंच वरून ठेवलाच्या अग्रभागाच्या खुर्चावर बसवले

बरजोरजी अर्थातच या मडळात सामील झाला नाही तो यावेळी दुकानदार या नात्याने तिथे हजर होता परदेशात कशीही चाल असो पण या भागात दुकानाचा मालूम गिन्हाडमाबरोबर ग्यायला बसत नाही—त्या अलिखित नियमाला अनुसरून तो नुसते हुकूम सोडायचे काम करीत होता

“ अरे, शेवगाळ्या कुठं आहेत ? ” रमिक ओरडला

“ शेवगाळ्या कशाळा ? ” वसंतराव म्हणाला, “ चांगली गरम भजी मागव अन् या गिरध्यासाठी दोन द्रामे मागव या स्वामीनाथन्ला तेच चालतील की इटली पाहिजे ”

“ यद्वा काय करता ? ” स्वामीनाथन् म्हणाला, “ इग्रजी पिण्याला इग्रजीच खाण पाहिजे अगदी मिलिटरी थाटात झाल पाहिजे—”

“ काय रे बरजोर, ” परूमल ओरडला, “ इय होईल की नाही सोय ? ”

“ त्याची काळजी नका, ” बरजोरजी म्हणाला, “ सारी तयारी आधीच करून ठेवलीयू माला नाव घेतोय भज्याच पण यान आधीच देऊन ठेवलीय ऑर्डर ”

जेवणाची उपर्रणी घेऊन वेटर आले आणि बशा माडू लागले असे पाहुन घारपुरे ओरडला, “ ओर जेवणाची घाई कसली आधी—आधी आपोपणी घेतली पाहिजे ना—चोवीस आचमन तरी पुरी होऊ द्या ”

“ अमा उतावीळ होऊ नकोस ” बरजोर म्हणाला, “ तेंच यतय ! ”

बर्फाच्या बरण्या आणून ठेवण्यात आल्या. प्रत्येकाच्या समोर ग्लासे ठेवली गेली बुचाचे फट्फट् आवाज सुरू झाले सोड्याच्या बाटल्या, बर्फाचे चमचे, साधे चमचे आणि ग्लामें या सर्वांच्या नादाचा कोरस सुरू झाला

जो तो आपल्या पुरताच पहात होता, त्यामुळे रत्नाकराकडे कुणाचें लक्ष गेलें नाहीं रत्नाकर सुन्न झाल्यासारखा वसून राहिला होता त्याच्यासमोर ग्लास आणून ठेवले नव्हतें. पिता पिता घारपुऱ्याची नजर त्याच्याकडे गेली तेव्हा अर्धा घोट गिळीत तो ओरडला, “ अरे, हें काय ? होस्ट अजून कोरडा ?—” घारपुऱ्याची नजर जरा पलिकडे गेली आणि ‘ ऑ ’ म्हण तो तयार स्तब्ध राहिला.

रत्नाकरच्या समोर ग्लास ठेवण्यात आला ग्लास ठेवणाराचा हात पहाताच रत्नाकर दचकला त्याने माजूला वळून पाहिलें हातांत वाटली घेऊन पाड उभा होता

“ नुसता सोडाच ओत या ग्लामात ” रत्नाकर म्हणाला

“ अस रुधी झालाय ? ” घारपुऱे ओरडला, “ मोठा नको, नुसती विट्करी ओत संबंध वाटलीच ओत त्याच्या ग्लामात ”

डोळे वटारून पाडून वसतराव घारपुऱ्याकडे पाहिलें

“ सोडाच ओत नुसता ” रत्नाकर पुन म्हणाला

“ अरे या झोटिंगाला कुणी आणल इय ? ” घारपुऱ्याने विचारलें, “ काय रे बरजोर, पाइशिवाय बैठक जमत नाहीं अस आम्ही पूर्वी म्हणत होतो, त्याचा हा सूड उगवलास काय ? हा पाइ आता पूर्वीचा पाइ राहिला नाहीं आता तो पुढारी झालाय. देशून्य भयून्य झालाय ।—दे भ झालाय -दशभक्त गावी टिळकाच्या जोडीला जाऊन बसलाय तो ! त्याच्या हाती दारूची वाटली देतोय ? शरम नाहीं वाटत ?—” असें म्हणून त्याने पाइच्या हातची वाटली काढून घेतली आणि सोड्याने भरलेल्या ग्लासात जितकी ओतता येईल तितकी ओतली

पाडून वसतरावाचा हातची वाटली काढून घेतली आणि काही न बोलता रत्नाकराच्या समोरचे ग्लास उचलून तो आत जाऊ लागला

“ कुठ चाललास ते ग्लास घेऊन ? ” वसतराव ओरडला, “ ठेव ते तिय,”

न पुजलेली देवता

दाराशा जानजात पाइ म्हणाला, “ मला तमा हुकूम नाही ”

“ कुणाचा ? ”

“ मालक्रिणीचा ”

“ कोण मालक्रिणी ? ” वसंतरावाने दरडावून विचारले, “ हा मालक्र तर इथच आहे ”

“ तमा मी काही मालक्र नाही ” बरजोरजी म्हणाला, “ मालक्रिणी वेगळी आहे ” पाड्डे वळून तो म्हणाला, “ खरच का तुला मालक्रिणीन सांगितलय ? ”

पाड्डेने नुमती होकारार्थी मान हलवली, तेव्हा बरजोरजी म्हणाला, “ मग इलाजच नाही तर ! ”

“ वेडा आहेस ! ” वसंतराव उद्गारला, “ मालक्रिणीन हुकूम केलाय तो पाहला—तुला नव्हे की मला नव्हे पाड्डेला म्हणावं, तू खुशाल आत जाऊन बस एवढ्यापुरत मा वेटरच काम करतो ”

“ मी हेड वेटर आहे इयला ” पाड्डे म्हणाला, “ इय माझा हुकूम चालतो ”

“ केव्हापासून ? ” घारपुऱ्याने विचारले, “ आलास केव्हा इथं ? काल तर नव्हतास ! ”

“ केव्हा का असेना ! ” पाड्डे म्हणाला, “ मी इयला हेड वेटर आहे माझी झुटी मी मालक्रानासुद्धा करू देणार नाही ही आमची शिस्त आहे—अन मी काही पांढरपेशा नाही ”

“ म्हणजे आम्ही पांढरपेशे वशिस्त का ? ” हातातल्या ग्लामातली दाख पीत घारपुऱ्याने विचारले काहीच न बोलता पाड्डे निघून गेला तेव्हा घारपुऱे बरजोरजीला म्हणाला, “ आणि तू हा मालक्र, आणि हे तुझे नोकर, आणि ही तुझी शिस्त, आणि ही सारी शिस्त कुठं गाजतेय ?—या दाखदुकानात ! ” असे म्हणून तो मोठमोठ्याने हंसू लागला

“अस म्हणू नकोस ” वरजोरजी म्हणाला, “शिस्तीची जर कुठ रास जहरी असेल तर ती याच जागो आमचे हे नोकर जिस्त पाळणारे आहेत म्हणूनच तुमच्यामारग्याचा निभाव लागलाय ”

“पहा वमनराव ” रसिक ओगडला, ‘आता मालमसुद्धा बियरला अरे, फट केलाय या लोकानी आम्ही पीतो तर याच्या बापाच काय जात ? अन याला म्हणे सुधारणार आहेत ! दाहू गज कवी सुधारलाय ? दाहू म्हणजे तुम्ही काय समजता ? मगरमिठी आहे ती—”

“मलत उदाहरण देऊ नकोस ” शिरहट्टी उद्गारला, ‘दाहूला मगरमिठी म्हणू नकोस अरे, ही देवी आहे ही आपल्या भक्ताला कवी अतर येत नाही—” तो सारखा वडवडू लागला होता

मोडावॉटरने भरलेले ग्लास आणून पाडने रत्नाकरच्या पुटे ठेवले

वाटायला सुरवात झाली ग्लासावर ग्लास चढवताना प्रत्येकजण जिये स्वतःचेच भान विसरत होता, तिथे रत्नाकरने दाहू घेतली की नाही हे पहातो कोण !

जेवणाचा नुसता सन्यानाश होत होता कुणीच वड काही खात नव्हता. आणलेले जिन्नस उकळून टाकून फेकून दिले जात होते रत्नाकरने फारमे काही खात्रे नाही पण दाहूला मात्र मुठीच स्पर्श मेल्या नाही आत्मसायमन करणे त्याला फार कठीण जात होते, तरीही तो भीमाच्या बळाने आपल्या मनावर पूर्ण ताबा ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होता रेव्हा एकदा या प्रसंगातून सुटेन असे त्याला वाटल होते खरे, पण बाकीच्या मंडळीचे रामायण आवरत नव्हते.

मगळेच बेहोष होऊन पडले एकेकाला उचलून गाडीत घालून घरी पोच-विण्याची व्यवस्था करण्यात आली

पाडने जाताना रत्नाकरच्या पायाला हात लावून नमस्कार केला त्यावळी रत्नाकरला भटभडून आले गर्हिवरल्या आवाजात तो म्हणाला, “असाच मला

न पुजलेली देवता

सभाकून घत जा पाइ ' असा कुणाचा तरी पाटिंवा असल्याशिनाय मला मन नाच्यात ठेवता यायच नाही ! ”

नुसर्ते “ जी ” म्हणून पाइ निघून गेला

रत्नाकर जरी घरी उशिरा गेला, तरी तो कुठें गेला होता याची कल्पना मित्रला झाली नाही आणि त्यानेही काही सांगितले नाही सशय येण्याची काक्षाच नव्हती—पाइबद्दल सागावें अमें अगदी त्याच्या जिभेवर आले होतें पण तो मोठला नाही बोलल्यास सारीच हकिकत सागावी लागली असती

अर्थात् तो विषय तेव्हाच राहिला

प्रकरण २२ वें

पुन्हा समेट

दुसऱ्या दिवशी पाडने झाले ही हकिमत दिनवाईला सांगितली

योगायोगाने पाडू तिला भेटायला गेला होता सत्याग्रह करून तुरुंगात गेल्यामुळे पाडूला कोणत्याच हॉटेलमधे पुनः प्रवेश मिळत नव्हता. हॉटेलचे हे बहुतेक मालक सरकारी अधिकार्यांना मिळून वागत असल्यामुळे सरकारच्या रोषाला पात्र झालेल्या पाडूसारख्या माणसाला नोकरीवर ठेवण्याला तयार नव्हते. हिंदूंच्या हॉटेलात त्याला अर्थातच कुणी नोकरी दिली नसती. मुसलमानी हॉटेलात जायची त्याची तयारी नव्हती. पहिल्यापासून अव्वल दर्जाच्या हॉटेलमधे त्याने नोकरी केली होती. तो शिस्तीचा मोठा भोक्ता होता. सुव्यवस्थितपणा आणि टाफ्टीप जिये नाही. तिये एक क्षणभर सुद्धा राहला त्याच्या मनाची तयारी झाली नसती. म्हणूनच तो मुसलमानी हॉटेलाच्या बाजूकडे वळला नाही.

रत्नाकरामुळे बरजोरजीचा व त्याचा परिचय झाला होता. त्याच्याकडे प्रयत्न करून पहावे या उद्देशाने शेवटचा उपाय म्हणून तो गेला असता त्याने त्याला दिनवाईकडे पाठवले. पाडूची सारी हकिमत दिनवाईला माहीत होती—सिंबूला दिलेलं वचन कसे पाळावं या विचारात असता पाडू आल्याचे पाहून तिला त्या योगायोगात 'खुदा'चा हात आहे असे वाटलं. तिने त्याला नोकरीवर एकदम रुजू करून घेतलं इतकेच नव्हे, तर जी नोकरी दिली ती सगळ्या नोकरांवरील मुख्याची.

न पुजलेली देवता

पहिल्याने तिने जो वेन योन अ हाता तो पाड आल्यामुळे तिने नहका फ्या-
आणि रत्नाकर आल्याम कशा रीतीने वागावे याची क पना पडला दिली

पाडला तेच हवे होते नोकरी मिळाली आणि त्यातूनच गिऱूला उपयोगा
पडण्याचा संधी मिळाली, याचा त्याला अत्यंत आनंद झाला आणि पहिल्याच
दिवशी आपल्या हातून योग्य रीतीने कार्यनाम झाला या अभिमानाने त्याने
झालेली हक्कून यऊन दिनवाईला सांगितली

दिनवाईचे समाधान झाले खरे, पण ते तात्काळिक होते हा प्रकार फार
दिवस यशस्वी होणार नाही अशी जी तिची अटफळ हेती तीच शेवटी खरी
ठरली आणि एके दिवशी दारू पिऊन बेभान झालेल्या रत्नाकराला गाडीत
घालून घरी पोचवण्याचे काम पाडूला करावे लागले

गिऱूला तोड दासवायचीसद्धा त्याला लाज वाटत होती पण तशा स्थितीत
रत्नाकराला दिवाणखान्यात टाकून मुकाब्याने माडता पाय घेण्याचे धैर्य त्याला
होईना काही तरी गडमड आहे याची चाहूल लागल्यामुळे सिंधू जेव्हा दिवाण
खान्यात आली तेव्हा पाडला पाहून ती स्तमित झाली रत्नाकर अगदीच बेभान
झाला होता—दगा आरडाओरडा काहीच करीत नव्हता—त्यावेळी त्याला मुळीच
शुद्धि नव्हती

सिंधूला पहातांच पाडूला एरुदम रडू कोमळले तशाच रडक्या आवाजात
तो म्हणाला, “आजवर मी सभाळलं. वाकीच्याची समजूत व्हावी म्हणून
दारूच्या बाटलीतून सरबत देत होतो हेही काही तक्रार करीत नव्हते पण
आज त्या वसंतरावान दावा साधला त्याचं ग्लास खाली झालं होतं अन् तें
भरायला थोडासा वेळ लागला म्हणून ह्याच्या समोरच ग्लास ओढून घेऊन
त्यान तोंडाला लावले अन् तेव्हाच त्याला सार उमगले—“क्षणभर मन
सावरून घेऊन पाडू म्हणाला, “—मग मात्र माझा नाइलाज झाला वरजोरजीही
त्याना सामील झाला सर्वांनीच सक्ती सुरू केली अन् त्या सक्तीला हे बळी

पडले इतके दिवस जबरदस्तीनं आत्मसयमन केलेल—जुन्या सवयीन उलट खाल्ही आणि हड्डाला पेटून त्यानी अगदीं कोरडी व्हिस्की घ्यायला सुरवात केली—” कपाळावरचा घाम पुशीत रत्नाकरफडे नजर वळवून तो म्हणाला, “—अन् शेवटी हें असं झाल ”

सिंधू अगदीं तटस्थपणे पांझचे भाषण ऐकत होती तिच्या मनावर काहीं परिणाम होत होता कीं नाहीं हें तिच्या मुद्रेवरून समजत नव्हतें

कितीतरी वेळ ती तशीच उभी राहिली होती पाझ म्हणाला, “ योडं पाणी देतां का ? डोक्यावर घडी ठेवतो ”

अगदी रक्ष आवाजांत सिंधूनें उत्तर दिले, “ काही नको तुम्ही जा आता. मी पहातें काय करायचें तें ”

तिला काय वाटत होतें याची पाझला अटकळ होईना तिची मुद्रा अगदी भयानक झाली होती—भेसूर झाली होती ती मुद्रा पाहून पाझच्या अगावर शहारे आले त्याचे पाय तिथून हालेनात

“ जा तुम्ही ” सिंधू धोगच्या आवाजानें म्हणाली, “ जा म्हणून सांगितलं ना मी ? ”

पाझनें एकदा रत्नाकराला हलवून डोलवून पाहिले तो नुसता कण्हत होता पाझला भीती वाटली तो चटकन् मिंधूकडे वळून म्हणाला, “ डॉक्टरला बोलावूं का ? ”

“ काहीं नको जा तुम्ही काहीं होत नाहीं त्याना दारू पिऊन काहीं कुणी मरत नाहीं आणि झालच तसं काहीं—” तिचा आवाज बदलला—थरथर कापूं लागला—पुढले शब्द तोंडातून फुटत नाहींसें झाले—आणि एकदम तिला रडूं कोसळलें जवळच्या कोचावर अग टाकून ती फुलून फुलून रडूं लागली आणि त्या रडण्यातच ‘ जा तुम्ही ’ अमें मधून मधून ओरडूं लागली.

न पुजलेली देवता

काय करावें हें पांझला सुचेना रत्नाकर सारखा कण्ठ होता. डोळे उघडित नव्हता किंवा बडबडतही नव्हता पांझला खरोखरच भीती वाटली प्रमाणाबाहेर दारू ग्यायल्याने माणमे मेल्याचे त्याने ऐकले होते असे प्रत्यक्ष उदाहरण जरी त्याला माहीत नव्हतें तरी ती गेकीव बातमी सुद्धा यावेळी त्याच्या हृदयाला कांपरें भरण्यास पुरेशी झाली

रत्नाकरच्या कण्ठ्याच्या आवाजांत मिथूच्या रडण्याचा आवाज मिसळल्यामुळे त्या दिवाणखान्यांतले वातावरण असे काहीं भयानक झाले होतें, की पांझसारखा धीराचा माणूस सुद्धा त्यामुळे घाबरून गेला सिंधूचें ' जा तुम्ही ' म्हणून ओरडणें काहीं यावत नव्हतें तो जात नाही असे पाहून ती अधिकाधिक किंचाळ लागली, तेव्हा त्याचा नाइलाज झाला

तो बाहेर निघून गला परा, पण तो घरी जाण्यासाठी नव्हे जवळच एक डॉक्टर राहात होते आणि तेच रत्नाकरचे फॅमिली डॉक्टर होते, हें त्याला माहीत होतें त्या तसल्या अपरात्रां सारी हकिकत सांगून त्या डॉक्टरला घेऊन तो पुन रत्नाकरच्या बंगल्यावर परत आला

ते दोघेही आत शिरलेले पदातांच सिंधू एकदम उसळून उठली, " कशाला आणलत डॉक्टरला ? काहीं होत नाही !—मी सांगितलें ना एकदा, की दारू पिऊन काहीं कुणी मरत नाही—"

" चुरुतांहात सिंधूताई," डॉक्टर शांतपणे म्हणाले, " काय होत आणि काय होत नाही हें ठरवायचा अधिकार माझा आहे—तुमचा नव्हे ! " असे म्हणून डॉक्टरनीं रत्नाकरला तपासायला सुरवात केली.

सिंधू थरथर कांपत होती तिनें एकदम किंचाळायला सुरवात केली त्या किंचाळण्यांतच ती हसू लागली. हंसता हंसता त्याचें रडण्यांत रूपांतर झालें—रत्नाकरला सोडून डॉक्टर आधी तिच्याकडे वळले—तोच रडण्याच्या झटक्याचा अतिरेक होऊन ती मूर्च्छित पडली. डॉक्टरनीं बॅगेंतून मिरेज काढून तिला कस-

लेमें इंजेक्शन दिलें ते म्हणाले, “सिरेज उरळून ठेवली होती म्हणून बरं, नाहीतर मोठं कठीण झाल असतं” पाडूला त्याच्या बोलण्याचा अर्थ कळला नाही आणि त्याच्या बोलण्याकडे त्याचें लक्षही नव्हतें डोळ्यात प्राण आणून तो दोघाच्याही चेहऱ्याकडे आळीपाळीनें पहात होता

पहातां पहाता सिंधू शुद्धीवर आली तिनें डोळे उघडले तेव्हां तिची पूर्वीची वृत्ती नाहीशी झाली होती ती नुसती सावध झाली इतकेच नव्हे, तर ती भाना-वरही आली आणि म्हणाली, “मला आता बरं वाटतंय आम्ही त्यांना कांही उपाय करा.”

पाडूनें एक मोठा सुस्कारा सोडला. तिचे ते उद्गार ऐकून त्याच्या मनावरचा भार एकदम हलका झाला

पाडूनें घरातील नोकरांना जागे केलें आणि दोघांनी धरून रत्नाकराला त्याच्या खोलींत नेऊन विछान्यावर निजविलें

डॉक्टरनी फोन करून औषधें मागवून घेतली आणि उपाय करण्यास सुरवात केली

कांही वेळानें रत्नाकर शुद्धीवर आला त्याने डोळे उघडून पाहिलें, त्यावेळीं त्याच्या दृष्टीत घाबरलेपणाची छटा स्पष्टपणें दिसत होती डॉक्टरनीं बळेंच त्याला औषध पाजले तेव्हा तो म्हणाला, “आणखी नको आणखी नको—ऐकलस वसंतराव, झाली तेवढी पुरे झाली. सिंधूला कळल तर ती जीव टाकील—”

सिंधूला एकदम भडभडून आले ती एकदम खोलीबाहेर निघून गेली. तिच्या आयुष्यातला हा प्रसंग अगदी विलक्षण होता कर्तव्याची जाणीव आणि भूतदया एका बाजूनें तिला खेचीत होती, तर दुसऱ्या बाजूनें अविचारी माणसाच्या या अनावर व्यसनाधीनतेचा तिला तिटकारा येत होता

मलमलच्या कल्पना तिच्या मनांत येत होत्या त्या कल्पनेचीं भेसूर चित्रे नजरेसमोर आल्यामुळें तिच्या हृदयाला थरकांप सुटत होता मनावर ताबा

न पुजलेली देवता

देवत्याचा ती आटोकाट प्रयत्न करीत होती पूर्वीसारखा तोल जाऊ नये म्हणून तिने देवाचे नाव ध्यायला सुरुवात केली.

डॉक्टर आले आणि रत्नाकरला झोप लागल्याचे त्यांनी सांगितले औषधा-साठा सकाळीच माणूस पाठवण्याची ताकीद देऊन जेव्हा डॉक्टर निघून गेले, तेव्हा ती पुन खोलीत गेली

वार्ताने खराब झालेला गालीचा पाडू पुसून काढीत होता. रत्नाकर विछान्यावर गाढ झोपी गेलेला दिसत होता काहीच न बोलता ती विछान्या-शेजारीच एक खुर्ची ओढून तिथे बसून राहिली.

डोक्यावर हात ठेऊन पाहिले त्यावळी रत्नाकराला ताप भरला असल्याचे तिला कळून आले. तिची मुद्रा एकदम कावरीवावरी झाली असे पाहून पाडू म्हणाला, “ भ्यायच काही कारण नाही डॉक्टर म्हणाले, हे अस होणारच उद्या सकाळी साफ वर वाटेल तुम्ही निजा आता जाऊन, मी इथ बसून राहतो ”

ती उठून उभी राहिली जावे की न जावे या विचारांत ती पडली होती पाडू म्हणाला, “ जा तुम्ही काही मनांत आणू नका. मी इथ परत नाही इथ तुम्ही बसलां काय, किंवा मी बसलो काय, सारखच आहे तुमची प्रकृतिसुद्धा बरी नाही इथं सारख बसून राहणं तुम्हाला झेपायच नाही अगदी स्वस्थपणे विछान्यावर जाऊन पडा पाहू ”

काहींच न बोलता ती आपल्या खोलीत जाऊन पडली तिला अत्यंत ग्लानी आली होती तिथे बसून रहावे असे मनात आले तरी तें तिला शक्य आले नसतें विछान्यावर जाऊन ती पडली, तोच तिला झोप लागली

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठून ती पहाते तो डॉक्टर येऊन रत्नाकराला तपाशीत होते पाडू तिथेच उभा होता औषध लिहून देऊन डॉक्टर निघून गेले, तेव्हा ती रत्नाकराच्या जवळ जाऊन विछान्यावर पडली तिला पहाताच त्याला एकदम रडू कोसळले

सिंधूच्या हृदयातील 'मातृमूर्ति' जागी झाली सर्व काही विसरून तिने आपला वात्सल्ययुक्त हात त्याच्या मस्तकावर फिरवण्यास सुरवात केली तरीही त्याचे रडें आवरेना असे पाहून ती अगदी हलक्या आवाजात म्हणाली, "ऐकल का ? जिवाला मुळीच त्रास करून घ्यायचा नाही प्रकृतिला जपल पाहिजे. आपल्यासाठी नव्हे—माझ्यासाठी सारं काही विसरून जायचं. काहीच झाल नाहीं अम मी समजेन ऐकलं ?—काहीच झालं नाहीं आता कसलाच विचार करायचा नाही—"

तिच्या शब्दातल्या वात्मत्याचा त्याच्या मनावर परिणाम होत होना हळूहळू त्याचें रडें ओसरलें तो थरथरणान्या आवाजाने म्हणाला, "क्षमा कर—सिंधू मला क्षमा कर माझ्या हातून घोर अपराध झाला—पण मी अपराधी नाही माझ्यावर सक्ती झाली—माझा नाइलाज झाला—प्रतिकार करण्याचं धैर्य मला झालं नाही. त्यांनीं मला खिजवले आणि त्यामुळ मी हजाला पेटलो—मला क्षमा कर—" त्याला पुन. रडू कोसळले

सिंधू त्याची समजूत घालायचा प्रयत्न करीत होती

तें दृश्य पाहून पाडूच्याने तिथे राहविना सिंधूचा निरोप घेऊन तो तिथून निघून गेला

तो निघून गेल्यावर सिंधूला आठवण झाली, की आपण त्याची काहीच चौकशी केली नाही त्याला अलोचन जागरण झाल्याचे त्याच्या मुद्रेवरून दिसत असल्याची सिंधूला आठवण झाली आपल्या स्वार्थीपणाची सिंधूला लाज वाटली

तिसऱ्या प्रहरां चौकशी करण्यासाठी पाहू आला त्यावेळी सिंधूने त्याचे आभार मानण्याचा प्रयत्न केला. पण मनातले उद्गार तिला बोलून दाखवता येईनात बोलणे औपचारिक होईल—परकेपणाची भावना जाणवून घ्यायला कारणीभूत होईल, अमें वाटून आभार मानायच्या भानगडीत न पडतां, तिने रत्नाकरच्या प्रकृतीची हनिस्त सागायला सुरवात केली

न पुजलेली देवता

झालेली हफिरत दिनवाईच्या कानी गेल्याचे पाडून सिंधूला सांगितले अगदी त्याच्या समोर दिनवाईने बरजोरजीची चागलीच हजेरी घेऊन कान-उघाडणी केली होती

त्या दिवशी सभ्याकाळपर्यंत रत्नाकरला बराच आराम वाटला पाडू बराच वेळ गोष्टी बोलत त्याच्या बिछान्याशेजारीच बसून राहिला होता त्या तुरुंगातल्या गोष्टी होत्या तुरुंगात असताना आपल्याला कसे काम करावे लागले, तिथे कसा छळ झाला, कशा हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या, हे जेव्हा तो सांगू लागला तेव्हा सिंधूप्रमाणेच रत्नाकरचेही डोळे भरून आले

“आग लावा त्या देवाला अन् देवळाला !” रत्नाकर चवताळून म्हणाला, “ते देवस्थानही नको आणि ती पचकमिटीही नको ज्या देवाला स्वतःच सरक्षण करता येत नाही तो दुसऱ्याच सरक्षण काय करणार ?”

सिंधूला वाटलं, कुणी बरं हे शब्द पूर्वा उच्चारलं होते ?

दिनूबाबूचे तें बगाली पद तिला आठवलं त्या पदाचे शब्द तिला आठवत नव्हते पण भावार्थ ध्यानी आगून ती म्हणाली, “आम्ही दुःखाचा बडिवार मिरवतो सुखाचा आणि ऐश्वर्याचा अभिमान मिरवणारे सारे मूर्ख आहेत !”

“दिनूबाबूच पद वाटतं हं ?” रत्नाकर म्हणाला, “‘सुख पेय लोक गर्व कोरे, आमी कोरी दु खेर बढाई’ हेच ना तें पद ?”

सिंधू नुसती हंसली

दापत्यप्रेमाच्या त्या रम्य प्रसंगाला विक्षेप करू नये म्हणून त्याचा निरोप घेऊन पाडू तिथून निघून गेला

प्रकरण २३ वें

दारूदुकान बंद

रत्नाकराची मित्रमंडळी त्या दिवशी गोळा झाली होती बरजोरजीचा त्या बाबतीशीं जरी प्रत्यक्ष हितसंबंध नव्हता तरी एक दारूदुकानदार या नात्यानें त्याचा जो नफानुकमानीचा प्रश्न होता, तेवढ्याच पुरता तो या मंडळात सामील झाला होता

श्रीमंत रत्नाकराच्या जिवावर चैन करू पहाणारे हे टोळके आज तरी हवालदिल झाले होते रत्नाकराला त्यानी सक्तीनें दारू पाजली खरी पण त्याचा परिणाम काय होईल याची त्यापैकी कुणालाच चागलीशी अटकळ नव्हती एरुदा दारू तोंडाला लागल्यामुळे तो पुन मूळपदावर येईल या आशेनें त्यानी त्याला सक्ती केली होती पण चिडन जाऊन रत्नाकराने त्यावेळीं पिण्याचा जो अतिरेक केला त्यामुळे झालेला दुःपरिणाम त्याच्या प्रत्यक्ष नजरेस पडला आणि म्हणूनच तो पुन माघार घेईल कां काय अशी भीती त्याना वाटू लागली

त्यापैकी एक दोघानी जाऊन रत्नाकराच्या घरी त्याच्या प्रकृतीची चौकशी केली तो विछान्याला खिळून पडल्याचें कळल्यामुळे ते घाबरून गेले इकडे दिनवाईनें केलेल्या कानउघाडणीमुळे बरजोरजी देखील मर्द झाला होता सर्वच एकप्रकारे हवालदिल झाले होते

मधल्या काळात रत्नाकराने दारू पिणे बंद केल्यामुळे त्यांचे हाल झाले होते आतां तो पुन ताळ्यावर येईल असें वाटून ते खुषीत आले पण पुन हा

न पुजलेली देवता

घोटाळा झाला—आणि याचे कारण पाहू—हैं वाटून त्याचा सर्वांचा पाहवरच राग झाला होता

दिनवाईच्या परवानगीशिवाय पाहला नोकरीवरून दूर करणे शक्य नव्हतें आणि दिनवाईने पाहला जो नोकरीवर ठेवला होता तो केवळ रत्नाकरवर नजर ठेवण्यामाठाच याचा अदाज असल्यामुळे, बरजोरजी काहीच करू शकत नव्हता अर्थात् सर्वांना स्वस्थ बसावे लागलें

आठदहा दिवसात रत्नाकरची प्रकृति सुधारली. तो चांगला हिंडू फिरू लागला गंगा मारण्यासाठी मधूनमधून बरजोरजीच्या दुकानी जाऊन बसू लागला पीण्याची लहर येत होती पण तो आत्मसंयमन करीत होता आणि पांझच्या प्रेमळ जरबेमुळे तमें करणे त्याला शक्य होत होतें

रत्नाकर दुकानात येतो आहे हैं कळताच पुन टोळक गोळा होऊ लागलें घारपुरे म्हणाला, “ तुला प्ययच नसल तर तूं पिऊ नकोस, पण आम्हाला तर पाजशील ? ”

“ तें शक्य नाही ” रत्नाकरने निश्चयपूर्वक मागितलें, “ प्यायलात की तुम्ही अनावर होता अन् मग काय प्रसंग येतो त्याचा अनुभव मी एरुदा घेतला आहे—आतां पुन तो प्रसंग नको तुम्हाला खायचें असल तर वाटेल तें मागवा—हवे तर एकाद्या नुमत्या खायच्या हॉटेलात जाऊ—पण प्यायच नाव काढायच नाही—या एकाच अटीवर ”

‘ कोल्हा काकडीला राजी ’ या न्यायाने त्यानीं तें कबूल केले आणि नुमत्या स्थाण्याच्या बैठकी बरजोरजीच्या दुकानातच सुरू झाल्या

मधल्या काळात दिनूबाबू कलकल्याला गेला होता तो परत आला त्यावेळीं मिथूरुइन त्याला सारी हकिमत कळली

त्याला मोठा वक्ता बसला दारूबाजाची दारू केव्हाच सुटायची नाही, असे जे म्हणतात तेंच खरे अमे त्याला वाटू लागलें

दिनबाईजवळ बसून सिंधू आणि दिनूबाबू यांनी या विषयाची खूप चर्चा केली. दिनबाई म्हणाली, “ माझ्याकडून जेव्हा होण्याजोग होत तेव्हा मी केलं आता शेवटचा उपाय राहिला आहे तो काय आहे तें मी तुम्हाला सांगत नाही. दुकानात खाण्याच्या बैठकी सुरू झाल्या आहेत हें एकंदरीत वर नाही हें खर, पण जोपर्यंत ते पीत नाहीत तोपर्यंत मलासुद्धा काहीं बोलता यायच नाही ”

“ पण या खाण्याच रूपांतर पीण्यात केव्हा होईल, ” दिनूबाबू म्हणाला, “ याची वाट पहाण्यात काहीं अर्थ नाही केव्हा तरी तो मोहाला बळी पडणारच आणि आता पुन चटक लागली तर मात्र पुढली वडगत नाही म्हणून म्हणतो, जे काहीं करायच तें अगदी लवकर करा ”

आश्वासन देऊन दिनबाईने त्यांना निरोप दिला

घरी गेली त्यावेळीं सिंधूचे मन फार उद्ध्वस्त झालें होतें अपेक्षित अनर्थाचे वादळी वारे सुटूं लागले आहेत असे तिला वाटत होतें रत्नाकरला सागायला काहीं आधार नव्हता जोपर्यंत त्याच्या हातून काहीं दोष घडला नाही तोपर्यंत स्वस्थ बसण्याखेरीज तिला गत्यंतर नव्हते पण त्याच वेळीं, एकदां दारू तोंडाला लागल्यावर पुनः काय प्रसंग येईल याची नुसती कल्पना करून तिच्या हृदयाला थरकाप सुटत होता

दोषाचेही गृहसौख्य निर्वेध रीतीने सुरू होतें मनोमालिन्याचा डाग केव्हाच कुठेही लागला जात नव्हता

पण त्याचीच सिंधूला मीती वाटत होती.

त्यादिवशीं नित्याप्रमाणें सर्व मंडळी बरजोरजीच्या दुकानाच्या दाराशी आली सारेच आश्चर्यचकित झाले बरजोरजी आणि पाडू याची खडाजंगी जुपली होती. समोर उभी राहून दिनबाई बरजोरजीला दुकानाबाहेर व्हायला सांगत होती—

आश्चर्य हें, कीं दिनबाई दुकान बंद करीत होनी

न पुजलेली देवता

बरजोरजीच्या बखोटीला वरून बाहेर काढायला ज्यावेळा तिने पाडूला सांगितले त्यावेळीं सर्वांच्याच तोडचे पाणी पळाले नोकरलोक भराभर दाराच्या फळ्या लाऊन घेत होते—

दिनवाई दुकानाबाहेर आली आणि बरजोरजीला तिने हाक मारली

बरजोरजी आणि पाडू या दोघाची हाताहाती सुरू झाली अगदीं शांतपणे पाडूने बरजोरजीला उचलून बाहेर आणून ठेवले आणि फळ्या लावून तो शेवटचे दार बंद करणार तोच बरजोरजी त्याच्या अगावर चाल करून गेला. उघड्या भागाच्या दोन्ही फळ्यांना हात धरून पाडू दगडी पुतळ्यासारखा निर्विकार चेहऱ्याने उभा होता आणि बरजोरजी त्याच्यावर लायाबुक्याबा बर्पाव करी होता

पहाता पहाता मंडळी गोळा झाली बरजोरजीचे अनुयायी त्याच्या मदतीला धावून येऊन पाडूवर हल्ला करू लागले

प्रतिकार न केल्यामुळे पाडू थकत चालला होता पण फळीचा हात सोडीत नव्हता त्याला सोडवण्यासाठी रत्नाकर पुढे सरसावला त्यामुळे त्यालाही लाथा-बुक्याचे बक्षीस मिळू लागले

कुणी तरी जाऊन सिंधूला फोन केला आणि ती धावत तिथे आली

एकच दंगल उडाली होती मोठ्या शिकस्तीने पाडूने सर्वशक्ती खर्ची घालून सर्वांना मागे हटवले आणि बाकीच्या नोकरांनी फळी लावून दरवाजा बंद केला

चडिकेचे उग्र स्वरूप धरून सिंधू गर्दीत घुमली आणि थकून पडलेल्या पाडूच्या आड उभी राहून म्हणाली, “शरम नाही वाटत तुम्हाला ? एकटा माणूस !—वर हात उचलून तुमचा प्रतिकारसुद्धा करीत नाही आणि राक्षसासारखे त्याच्यावर तुम्हण पडता ? दूर व्हा सारे ! ”

त्या अबलेच्या बलवान शब्दासरशी सारे एकदम मागे हटले सिंधू बोलतच होती, ‘—आणि या देवमाणसाला तुम्ही देवाच

दर्शन घेऊ देत नाही एका जिवाच्या कल्याणासाठी स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करतां जो पुढें सरसावतो त्याला लाथागालीं तुडवता ! हाच का तुमचा पुद्गलार्थ ? हाच का तुमचा मर्दपणा ? स्वस्थ राहून सारे पहातात पण याच्या मदतीला वावून याव अम एकालासुद्धा वाटू नये ? प्रत्यक्ष धनिण हुकूम करते — तो हा पाळतो या आज्ञाधारक नोकराचा तुम्ही प्रतिकार करता ? काय आहे अधिकार तुम्हाला ? — ”

तितक्यात पोलिस वावून आले आणि त्यांनी गर्दी हटवली

सारी पागापाग झाली आणि दिनवाईचे दुकान बंद झाले भर रस्त्यान मिथूने दिनवाईच्या पायावर मस्तक ठेवले तिने मिथूला वर उचलून हृदयार्शी कवटाळले.

यकून पडलेल्या पाडूला उचलून त्यांना एका गाडीत बसवले रत्नाकरलाही बराच मार बसला होता ती सारी जण निघत आहेत तोंच दिनूबाबू तिथे आला.

जाता जाता सर्व हकिमत त्यांनी दिनूबाबूला सांगितली दिनवाईचा निस्सीम स्वार्थत्याग पाहून दिनूबाबूला गहिवर आला घरी येऊन पोंचताच दिनूबाबूने पुनः पुनः दिनवाईच्या पायाला हात लावून नमस्कार करायला सुरवात केली विचारी दिनवाई त्याची ती भावनात्मकता पाहून अगदी ओशाळून गेली होती

सारी मंडळी येऊन दिवाणखान्यात बसली पाडू आता सावध झाला होता. रत्नाकरही बराच भानावर आला होता प्रत्यक्ष जखम अशी कुणाला जरी झाली नव्हती, तरी मुका मार बराच लागल्यामुळे ते दोघेही यकून गेले होते रत्नाकरला उद्देशून सिंधू म्हणाली, “ काय वाटत आता ? मोठी माणस कुठली ? तुमचे ते सनातनी पंच की हे पाडोबा ? याना तुम्ही तुरुंगात पाठवले, याना तुरुंगात पाठविण्यासाठी खोटा बनाव करणारावर पाघरून टाकले !—अनू तें कराकरता ? या देवमाणमाला देवाचें दर्शन होऊ नये म्हणून ! ‘ या ’ देवाच्या

न पुजलेली देवता

दर्शनान ' त्या ' देवाचा उद्धार होईल, असं नाही तुम्हाला वाटत ? कुठले कोण पंच—ते सागतात आणि तुम्ही ऐकता ! आग लावा त्या पंचकमिटीला—आणि त्या देवळाला सुद्धा ! कुठ आहे तो देव ? सज्जनाच संरक्षण ज्याला करतां येत नाही—”

“ अम म्हणू नकास सिंधूमाई, ” दिनुबाबू म्हणाला, “ याच्या रक्षणासाठी देवानंच नाही का तुला धाडून दिलं ? तूच नाही का देवासारखी धावून गेलीस ? हीं प्रत्यक्ष चालतीं बोलतीं दैवतं !—ही तू—हा एक अस्पृश्य महार—ही एक विदर्भी आई !—ही खरी दैवत ! हीं दैवतं देवळांत नसतात या देवदेवींची कुणी पूजा करीत नाही ती ' मातृमूर्ति ' जशी कोपण्यात पडून राहिली होती तशीच हीं चालतीं बोलतीं दैवत जगाच्या कोनाकोपण्यात पडून राहिलीं आहेत कुणी खिजगणती बाळगीत नाहीत याची ! कुणी याची पूजा करीत नाहीत की मंदिरं बाधीत नाहीत ! विश्वाच्या अफाट मदिरात, आकाशाच्या चांदव्याखाली, धुळीच्या सिंहासनावर हीं दैवतं विराजमान झालेलीं आहेत सर्वव्यापी ईश्वर, सहस्र बाहूनी याची पूजा करतो आहे त्या पूजेच्या निर्मात्यावर हे जग उभ राहिलं आहे त्या पूजेच्या तीर्थीन हे विश्व पावन होत आहे तुमचीं हीं दगडमार्तींचीं मंदिरं यांच्या खिजगणतींत नाहीत. तुमच्या दगडाच्या देवाना लोखंडी बाराआड खुशाल कोंडून ठेवा तो दुवळा देव तुमच्या पहाऱ्याखालीं आसवं गाळीत बसलेला असेल, त्यावेळीं ही जागती दैवत जगाच्या कल्याणामाठी आपल्या जीवनाचं पुष्प जनताजनार्दनाच्या पायी अर्पण करीत राहातील हेंच आमचं वैभव ! हेंच आमचं सौख्य ! हेंच आमच समाधान ! या बंधनातच—या सेवेच्या बंधनातच मोक्षाच स्वातंत्र्य आहे—”

मोकळ्या कंठाने तो गाऊं लागला—

आमी की दुःखेरे डराई ।

तबे दुख दाओ मा आर कोतो चाई ॥

—ॐ तत्सत्—

—१५६—

